

OCJENE I PRIKAZI

ZNANSTVENI
I STRUČNI SKUPOVI

IN MEMORIAM

MOGUĆI PRESJECI SUVREMENIH HISTORIOGRAFSKIH TENDENCIJA

Povodom objavljivanja važnih izdanja posvećenih povijesti historiografije i teoriji povijesne znanosti

Razmatrane su knjige: Georg G. Iggers, *Istorijska nauka u 20. veku* (Beograd: Arhipelag, 2014.); Jörn Rüsen, *Historik: Theorie der Geschichtswissenschaft* (Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 2013.); Zrinka Blažević, *Prevođenje povijesti. Teorijski obrati i suvremena historijska znanost* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.).

Dvadeseto je stoljeće u mnogočemu označavalo pomake, bitne promjene ili prijelome – koji su se, uz manje ili jače izražene posljedice – događali na širokom području ljudskog djelovanja: od politike do društva, od znanosti i kulture do svakodnevnog života. U tom je smislu i za historiografiju 20. stoljeće izrazito bitno razdoblje važnih prijelaza i prijeloma, brojnih strujanja, „obrata“, izmjena paradigmi i gledišta. Nakon što se u prvoj polovici stoljeća povijesna znanost postupno i sustavno okretala čovjeku i društvu, u drugoj se polovici dogodio najprije lingvistički obrat, potom kulturni, a danas se može govoriti i o prostornom obratu, transnacionalnom obratu, imperijalnom obratu, globalnom obratu, moralnom obratu, digitalnom obratu, translacijskom obratu..., drugim riječima, toliko dinamičnim i brojnim teorijskim promjenama, da se u uglednom časopisu *American Historical Review*, u kritički osmišljenoj raspravi o historiografskim obratima u posljednjih trideset godina („turn talk“) govorilo o tome kako povjesničari trebaju na neko vrijeme „stati“ i razmotriti što sve nalažu ti razni teorijski obrati.¹ Upravo se u tom stoljeću učvršćuju znanstvene zasade povijesne znanosti tj. njena disciplinarnost, te se zatim kroz brojne pojedinačne teorije i prakse individualnih istraživača, skupina, škola ili struja definira i redefinira područje interesa povijesne znanosti, njegov opseg, fokus, dohvat i domet. U drugoj polovici stoljeća zatim se postupno prihvaća u širem smislu paradigma inter- ili multidisciplinarnosti i transdisciplinarnosti povijesne znanosti. Potaknuti novim valom teorijskih obrata, samopropitivanja ili kritika, koje su se događale već tijekom 1980-ih godina, povjesničari se nisu nalazili više u poziciji da, riječima Marca Blocha, vrše samo „izbor povjesničara“ (dakle odabir specifičnog područja proučavanja/izučavanja) koji ga kao takvoga definira u smislu discipline.² Pitanja, ma koliko ona bila u suštini i bliska onima koje postavljaju teoretičari povijesti kao što su E. H. Carr³ ili Marc Bloch⁴ (da se spomenu oni, čija su djela prevedena na hrvatski

1 Judith Surkis, Gary Wilder, James W. Cook, Durba Ghosh, Julia Adeney Thomas, Nathan Perl-Rosenthal, „AHR Forum: Historiographic ‘Turns’ in Critical Perspective“, *American Historical Review* 117/3 (2012.), 698–813.

2 Marc Bloch, *Apologija historije* (Zagreb: Srednja Europa, 2008.), 48.

3 Edward Hallett Carr, *Što je povijest?* (Zagreb: Srednja Europa, 2004.).

4 U slučaju Blocha, njegova je *Apologija* na određen način osuđena istovremeno na trajnu aktualnost, ali i zastarjelost. Ona je generacijama bila i bit će uporišna točka svih povjesničara-znanstvenika i povjesničara-istraživača, te po svojem općem pristupu usmjerenu prema čovjeku, dakle historijskoj znanosti o čovjeku i čovjekovom djelovanju u prošlosti, trajno referentno djelo, mjesto inspiracija i poticaja. Međutim, koliko god osnovna pitanja kojima se Bloch bavi i odgovara i danas predstavljaju izazov, toliko mora biti jasno da je u daljnjih pola stoljeća razvoja historijske znanosti otvoreno izuzetno mnogo „prozora“ i „vrata“ kojih se *Apologija* nije niti mogla, u vrijeme kada ju je Bloch koncipirao, doticati. O Blochovoj *Apologiji*, osim predgovora J. Le Goffa i pogovora D. Roksandića (objavljenih

i dostupna), ipak nisu niti u disciplinarnom smislu dostatna, da bi dala zadovoljavajuće odgovore na spomenute nove razvoje u humanističkim znanostima općenito. S druge strane, koliko god provokativno ili radikalno kritički usmjereni pogledi povjesničara poput Keitha Jenkinsa ili Aluna Munslowa još uvijek djeluju, oni su se u praksi povjesničarskog zanata pokazali tek djelomično uporabljivima. Teorija i metodološka primjena vrlo brzo su došle do točke račvanja.⁵ Kritičari takvih tendencija upozoravali su, često s pravom, na mogućnost relativizacije koja se u radikalnoj formi prihvaćanja teorijske osnove Jenkinsovih promišljanja može javiti. Iako u suštini njegova promišljanja predstavljaju jasno i ponekad radikalno formulirano nastojanje za izmjenom paradigme, u kojoj se interesantnim i provokativnim pristupom nastoji dekonstruirati historističke tendencije moderne historiografije, ali i općenito moderne, ponovno u smislu prakse Jenkins ne nudi cjelovit ili općeprihvatljiv zamjenski sustav.⁶

Mnogo više od pitanja „što je povijest?“ ili pak što danas znači čitati Marca Blocha ili E. H. Carra u općem ili disciplinarnom smislu te postavljanja problema povijesnog promatranja pomoću određene metodologije (kako je to primjerice činio pokret oko časopisa *Annales*), kulturni i lingvistički su obrati povjesničara, nakon što je prošao val radikalnih kritika, usmjerili dodatno prema prihvaćanju spoznaja i širenju onoga što se s pravom pokazalo kao slabo ograničenim stručnim „teritorijem“ (E. Le Roy Ladurie).⁷ Odmak od empirističkih težnji objašnjenja povijesnih fenomena, a naročito kvantitativnih metoda,⁸ omogućio je, u blažoj varijanti, urav-

u hrvatskom izdanju), potom uvodnih predgovora u drugim prijevodima (F. Graus za češko izdanje 1967. te naročito A. Gurevich za rusko izdanje 1986.) te interesantnog teksta E. Blocha u francuskom izdanju (1999.), vidi također prikaze i rasprave: Branimir Janković, „Marc Bloch, Apologija historije ili zanat povjesničara, prevela Jagoda Milinković, Srednja Europa, Zagreb 2008, 183 str.“, *Historijski zbornik* LXII/2 (2009.), 569-573; Božena Glavan, „Marc Bloch, Apologija historije ili zanat povjesničara, prevela s francuskog Jagoda Milinović. Zagreb: Srednja Europa, 2008., 183 str.“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 48 (2010.), 439-440; Nikolina Šimetin Šegvić „Marc Bloch: Apologija historije ili zanat povjesničara. Zagreb: Srednja Europa, 2008.“, *Pro tempore* 8-9 (2010.-2011.), 387-391.

5 Posebno je pritom interesantna rasprava F. Hameršaka i B. Jankovića na stranicama *Historijskog zbornika*. Vidi: Filip Hameršak, „Kako (pro)čitati *Promišljanje historije?* (uz hrvatski prijevod knjige Keitha Jenkinsa i Okrugli stol „Historijska znanost prije i poslije postmoderne“)“, *Historijski zbornik* LXIII/1 (2010.), 321-328; Branimir Janković, „Kakva sve historija može biti? Uz Hameršakovo čitanje Jenkinsove knjige *Promišljanje historije*, Zagreb 2008, 107 str.“, *Historijski zbornik* LXIII/2 (2010.), 573-590.

6 Povjesničarka Natalie Zemon Davis ponudila je vjerojatno u metodološkom i koncepcijskom smislu (za tadašnje vrijeme tj. 1990-e i rane 2000-e) najbolji pristup modernim tendencijama, nastojeći uz pomoć lingvističkog i kulturnog obrata dodatno izoštriti analitičku ili pak filozofski-smisaonu dimenziju vlastitog rada. O tome vidi prvenstveno: Natalie Zemon Davis, *A Passion for History. Conversations with Denis Crouzet* (Truman State University Press 2010.) te *Dijalog s povodom 4: Putujući između margina i centra* (Zagreb: FF Press, 2012.); Maja Crnjac, „Mikrohistorija i Natalie Zemon Davis“, *Povijesni prilozi* 42 (2012.), 329-356.

7 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien* (Paris: Gallimard, sv. I - 1973., sv. II - 1978.).

8 Danas se, s druge strane, može govoriti o povratku kvantitativne povijesne analize, ali provedene kroz drugačije definirane pomoćne discipline. Primjer za to je u Hrvatskoj već dobro razvijena i etablirana povijesna demografija, a naročito digitalna povijest u novije vrijeme otvara drugačije mogućnosti primjerice arhivskog pretraživanja, uređivanja ili sustavnog obrađivanja velikih količina podataka. Vidi primjerice: Božena Vranješ-Šoljan, „Kvantitativne metode u povijesnim istraživanjima. Osvrt na nove primjene kvantitativnih metoda u ekonomskoj i socijalnoj povijesti“, *Radovi Instituta za hrvatsku*

noteženiji pogled prema prošlom vremenu, koji je nastojao objasniti i one aspekte, koji su se ranije činili manje važnima ili se jednostavno nisu uklapali unutar „velikog narativa“.⁹ Odmicanjem od težnje koja je nalagala rekonstrukciju jedne univerzalne povijesti, novi su pristupi u historiografskoj praksi otvorili prostor prema drugačijim gledištima ili spoznajama, proširivši domet povjesničarova istraživanja i učinivši ga znatno kompleksnijim, istovremeno ipak gradeći na zasadama ranijih istraživanja. Iako se narativne tendencije povijesne znanosti unazad nekoliko desetljeća nastoje često potisnuti, pa je u današnje vrijeme opća tendencija kritiziranja „velikih narativa“ i pripovijedanja kao takvog općenito, upravo takve teorijske rasprave ukazuju i kako teorija humanističkih znanosti općenito i povijesne znanosti posebno predstavlja jedno, a praksa drugo: povjesničari ne čine i ne rade u praksi uvijek ono, što u formi teorije odbacuju ili zastupaju. Najkasnije na primjeru pokreta oko časopisa *Annales* to je postalo očito na više razina.¹⁰

Ipak, upravo se paradigma inter- ili multidisciplinarnosti i transdisciplinarnosti povijesne znanosti odupire, i u teorijskom i (do neke mjere) u praktičnom smislu, pripovjedačkim tendencijama, omogućujući istovremeno već spomenuto širenje i prihvaćanje drugih modela disciplinarnih analize. Ta je paradigma jače ili slabije izražena u nastojanjima velikog dijela stručnjaka, povjesničara i njihovim raznolikim pristupima te ih u današnje vrijeme često povezuje, iako se prema temi, načinu obrade ili općenitim teorijskim naglascima ne nalaze u bliskom srodstvu. Zajedno s novim interesom prema jeziku, simbolima i općenitim nastojanjima lingvističkog i kulturnog obrata, paradigma je omogućila situaciju u kojoj se danas više ne može govoriti o „utegu povjesničara“ (H. White),¹¹ koji ograničava i sputava zanat.

Razvoj, promjene i tendencije povijesne znanosti u 20. stoljeću, spomenuta tri stupnja (disciplinarnost, inter- i transdisciplinarnost) i pristupi koji su dominantni u svjetskoj historiografiji

povijest 15 (1982.), 235-241; Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj* (Zagreb: Biblioteka Gospodarska misao, Zagreb 1999.); Vladimir Stipetić – Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske* (Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2004.).

- 9 To dakako ne znači niti da su kvantificirajuće metode analize vrela u povijesti isključivo vezane uz „velike narative“ ili narativnost općenito, niti da te metode zapostavljaju određene sporedne, marginalne elemente ili one na mikrohistorijskoj razini. Vrlo dobar je primjer historijska demografija, koja je u Hrvatskoj do danas pa unatrag nekoliko desetljeća ostvarila bitne rezultate kako za istraživače nacionalne povijesti općenito, tako i primjerice za lokalne povjesničare.
- 10 Za primjer treba uzeti samo F. Braudela, koji je, osim što je pojmove kao što su „dugo trajanje“, „totalna historija“ i sl. koje je konstantno razvijao, prilagođavao i mijenjao, a da je pritom objašnjenje na teorijskoj razini tih pojmova često odudaralo od vlastite Braudelove primjene u konkretnom istraživanju. O tome vidi između ostaloga: Cheng-Chung Lai, *Braudel's Historiography Reconsidered* (University Press of America, 2004.) kao i prevedeni članak istoga autora „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, *Pro tempore* 8-9 (2010-2011), 84-104. Ovaj je argument naročito vidljiv iz Braudelovog pisanja o „dugom trajanju“, koncepciji koju je u poznatom članku objavljenom u časopisu *Annales* („*Histoire et sciences sociales: La longue durée*“, 1958., hrv. prijevod *Časopis za suvremenu povijest*, 15/2 (1983.)) predstavio u programatskom smislu. U najpoznatijim Braudelovim djelima, od knjige *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II* (prvo izdanje 1949.) do trotomne edicije *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća i Identiteta Francuske* (1986.), Braudel svoju koncepciju mijenja i podešava. Iako je to u vrijeme njegova života izazivalo stalne rasprave i kritike, pokazat će se da je koncepcija dugog trajanja i danas, u vrijeme primjerice „globalnog obrata“ izuzetno potrebna upravo zbog svoje teorijski fluidno konstruirane matrice koja je inkluzivna.
- 11 Misli se tu na odgovornost koju povjesničari imaju spram vlastitij disciplini i društvu općenito. Hayden V. White, „The Burden of History“, *History and Theory* 5/2 (1966.), 111-34.

21. stoljeća predstavljaju glavne fokuse triju knjiga o kojima se ovdje raspravlja: Georg G. Iggers u knjizi *Istorijska nauka u 20. veku* (Beograd: Arhipelag, 2014.; na njemačkom je knjiga izvorno objavljena još 1993. godine, a ponovno je izdana s dodatkom 2007.), Zrinka Blažević u knjizi *Prevođenje povijesti. Teorijski obrati i suvremena historijska znanost* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.) i Jörn Rüsen u *Historik: Theorie der Geschichtswissenschaft* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2013.) – one se na različite načine dotiču tih i drugih tema vezanih uz teorije historiografije. Dok je Iggersov pristup klasične povijesti historiografije usmjeren prema objašnjavanju glavnih smjernica, strujanja, ideja i škola povijesti u 20. stoljeću te na taj način nastoji biti u funkciji priručnika, pristupi Jörna Rüsena i Zrinke Blažević nisu toliko usmjereni prema sistematizaciji prošlosti historiografije, već žele razjasniti odnos sadašnjih i prošlih teorija, njihovu primjenu približiti širim stručnim krugovima na različitim primjerima. Dok Zrinka Blažević pozornost usmjerava na translacijski obrat koji, kako uspješno dokazuje, ima široku moć primjene u povijesnoj znanosti i vodi prema proširivanju, interdisciplinarnosti i transdisciplinarnosti, dotle Rüsen nastoji svojom knjigom pronaći empirijski fundiranu teoriju povijesne znanosti koja uz ipak zatvoreni krug stručnjaka i istraživača zahvaća i šire društvo.

Ova tek sažeta skupna rasprava teško može izbalansirano i pravedno prikazati bogatstvo detalja, sintetičke interpretacije i misaone kompleksnosti navedenih djela. Njoj je međutim prvenstveno cilj ukazati na neke bitne točke daljnje rasprave, te u općem smislu potaknuti dalje promišljanje historiografije i teorije povijesti.

Georg G. Iggers vrlo se lako može uvrstiti među vodeće američke i svjetske povjesničare historiografije. Osim što je desetljećima predavao povijest historiografije na Sveučilištu u Buffalu, gostovao kao predavač na sveučilištima i institutima diljem svijeta, sudjelovao je i u objavljivanju teorijski profiliranih i na historiografiju usmjerenih časopisa te je sam autor nekoliko značajnih knjiga. Hrvatskoj javnosti je vjerojatno manje poznat, iako je 2011. godine objavljen razgovor s Iggersom, te je napisao historiografski uvodnik u časopisu *Pro tempore*.¹²

Interesantan je omjer teorije, individualnih istraživača, pokreta i škola kojima Iggers u knjizi *Istorijska nauka u 20. veku* na određen način balansira. Forma klasične povijesti historiografije (primjere takve forme moguće je pronaći u inozemstvu kod Jerzyja Topolskog, Charles-Oliviera Carbonella, Michaela Bentleyja, Donalda Kelleyja, Lutza Raphaela, Ernsta Breisacha ili kod nas u djelu Mirjane Gross *Suvremena historiografija* te u znatno manjoj mjeri kod Roberta Burnsa) u kojoj nit vodilju predstavljaju razne paradigme (njemački historizam, marksizam, različite tradicije društvene povijesti i sl.) te trendovi nastali uglavnom u kontekstu zapadne, dakle američke, britanske, francuske i njemačke historiografije, i kod Iggersa dominira. Njegovo je gledište jasno i stilski oblikovano, pristupačno te usmjereno na procese razvoja. Iggers dijeli optimističnu viziju historiografije, koja i pred kraj 20. i na početku 21. stoljeća teži određenoj rekonstrukciji iz različitih perspektiva, razvijajući se i nadopunjujući. Krize koje su obilježile 20. stoljeće, sumnje o kraju povijesti, zatim o njenoj znanstvenosti i stav prema nasljeđu prosvjetiteljske misli odnosno koncepta shvaćanja sadašnjosti i prošlosti, prema Iggersu ne vode u determinističku negaciju ili relativizaciju, već samo iznova potvrđuju ili razrađuju u okvirima historiografije povjesničarev zanat. Usporedi li se Iggersovo djelo s dosada objavljenim i u Hrvatskoj dostupnim te korištenim pregledima historiografije, dobit će se vjerojatno dvoznačni odgovori. S jedne strane, Iggersova se knjiga, kako je napomenuto, drži klasične forme sinteza povijesti historiografije. U odnosu na

12 Georg G. Iggers, „Uvod“, *Pro tempore* 8-9 (2010-2011), 400-414 te „Razgovor“ u istom časopisu 415-419. Također, vidi vrlo jezgrovit i informativan tekst u nastavku Iggersove knjige: Mihael Antolović, „Pogovor: Georg G. Iggers – istoričar istoriografije“, u: *Istorijska nauka u 20. veku*, 163-174.

ipak džepno izdanje Carbonellova pregleda,¹³ Iggers daje dakako cjelovitiji i slojevito izloženi pregled, dok u usporedbi sa spomenutom knjigom Mirjane Gross ne inzistira u tolikoj mjeri na osobama, teorijama, školama i periodizacijskim shemama, već odlazi u šire kontekstualizacije kojima postiže koherentnost.¹⁴

Gradeći na konceptijski i idejnopovijesno orijentiranim ranijim radovima, Iggers u svoju sintezu nastoji ugraditi pojedine teme koje je ranije sam istraživao, kao primjerice utjecaj Leopolda von Rankea na historiografiju izvan Njemačke¹⁵ ili odnos marksizma i njemačke društvene povijesti,¹⁶ te na taj način unijeti što je više moguće novih važnih dimenzija na području transformacije ideja, pristupa i teorija u historiografiji. On također nastoji unijeti i analitičke odrednice jedne šire intelektualne povijesti kakva mu je, po svom žanru, sama po sebi bliska (autor je, zajedno sa svojom suprugom, intelektualne autobiografije *Two Lives in Uncertain Times*). Na taj se način nadovezuje i na pristup Johna Burrowa (*Povijest povijesti*, 2010.) te promjene historiografije gleda u odnosu na globalne promjene, zatim dominantne teorijske obrasce objašnjava kako „unutrašnjim“ tako i „vanjskim“ (odnosno izvanznanstvenim) podražajima. Dva su intelektualnopovijesna pristupa historiografiji Iggersa i Burrowa vrlo pogodna za usporedbu, primjerice kada je riječ o pisanju o marksizmu u historiografiji, čemu oba autora pridaju pažnju u sklopu historiografije 20. stoljeća. Iggers (str. 68-78) nastoji pratiti razvitak ideje, koncepcije i teorije od Marxa, koji prema njemu stvara jedno problemski orijentirano interdisciplinarno shvaćanje društva koje je prirodno područje bavljenja povijesne znanosti (ali uz ograničenje Marxove povijesno-filozofske sheme) pa je prema tome konceptijski bliska kasnijoj ideji njemačkih povjesničara o povijesnoj društvenoj znanosti. Uz pomoć povijesti te geopolitičkih odrednica on razvrstava pojedine daljnje razvoje marksizma u Europi. Jasna odjelnica za Iggersa je recepcija izvornog učenja Marxa (koje samo po sebi nije uvijek dosljedno i jednoznačno), koja se prati u istočnoj i zapadnoj Europi, a naročito važna postaje nakon hladnoratovske blokovske podjele. Iako Iggers kritizira dogmatizaciju Marxova učenja i transformaciju marksizma u socijalističkim državama europskog istoka (pritom bi bilo interesantno proširiti spektar i na Aziju i Južnu Ameriku, što Iggers ipak ne čini), on uočava i pozitivne podražaje postupnog približavanja marksizma zapadnim trendovima, kao što se događalo u poljskoj historiografiji s W. Kulom i drugima koji su se približili naročito Braudelu i drugim francuskim povjesničarima iz pokreta *Annales*. Zapad s druge strane prema Iggersu odnosi se tijekom 20. stoljeća sve više kritički prema marksizmu, i to iznutra kao i izvana, što dovodi najzad do konceptijskog širenja, ali i jednako snažnog (ali različitog naspram istočnom) razilaženja s izvornim učenjima Marxa. U dva dominantna pravca zapadnog marksizma, strukturalistički i kulturološki, Iggers se naročito bavi britanskim povjesničarima, povrh svega E. P. Thompsonom, i njegovim konceptijski diferenciranim bavljenjem marksizmom kao „povijest odozdo“, shvaćajući njihov marksizam kao jedan most prema drugim zapadnim tendencijama, kao što je povijesna antropologija, stvarajući interdisciplinarnu podlogu za proučavanje zapostavljenih ili prešućenih aktera povijesti kojima Thompson „pronalaži glas“.

13 Charles-Olivier Carbonell, *Istoriografija – šta znam?* (Beograd: Plato, 1999.).

14 Vidi također i hrvatski prijevod: Oto Luthar, *Majstori i muze* (Zagreb: Naklada MD, 2002.).

15 Georg G. Iggers, „The image of Ranke in American and German historical thought“, *History and Theory* 2/1 (1962.), 17-40; Georg G. Iggers – James M. Powell (ur.), *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline* (Syracuse University Press, 1990.).

16 Georg G. Iggers, „Marxism and Modern Social History“, u: *New Directions in European Historiography*, ur. Georg G. Iggers (Middletown, Conn., 1975.), 123-174.

John Burrow u *Povijest povijesti* (str. 507-514), osim što je već konceptijski više vezan uz anglo-američke tradicije u historiografiji, ne pridaje značaj niti izvornim idejama Marxa niti razvoju marksizma u istočnoj Europi. Fokus njegova istraživanja su britanska historiografija u nizu Arnold Toynbee – R. H. Tawney – Christopher Hill – E. P. Thompson, te francuska i, sporadno, njemačka historiografija. Međutim, Burrow uspijeva dublje povezati nacionalne tradicije (kao što je vigovska tradicija „pripovijesti“), politički kontekst (porast radništva i sl.) te opće globalne kretnje i odnos Zapada prema komunizmu i marksizmu. Također, Burrow više pažnje pridaje objašnjenju zašto su pojedine teme ili razdoblja bila pogodna za uspostavljanje marksističke interpretacijske tradicije. Burrowova fokusiranost na britanske tradicije omogućuje mu u odnosu na Iggersa dublju, ali nebalansiranu povijest ideja bliskih ili povezanih s marksističkom interpretacijom povijesti, što u konačnici znači da se na priručnički napisan Iggersov pristup marksizmu vrlo dobro nadovezuje Burrowova analiza.

Iako se Iggersu može prigovoriti upravo ograničenost na primarno zapadne modele i pristupe povijesnoj znanosti, ipak treba imati na umu da je ovoj knjizi važna daljnja nadopuna *A Global History of Modern Historiography* (novo izdanje 2013.),¹⁷ zbornik što ga je Iggers ostvario surađujući s Q. Edwardom Wangom i Suprijom Mukherjeeom, a koji upravo širi spektar analize historiografskih pristupa na područje jugoistočne i istočne Azije, Bliskog istoka, Latinske Amerike itd.

Način na koji Iggers pristupa povijesti historiografiji u djelu *Istorijska nauka u 20. veku* vidljiv je iz primjera obrađivanja važnosti škole oko časopisa *Annales* i razvitka njemačke društvene povijesti – ujedno i među najutjecajnijim pravcima u recepcijskoj povijesti hrvatske historiografije. Osim što navodi pojedince i njihova važna djela, Iggers, iako svjestan da je nemoguće pronaći zajednički nazivnik, ipak nastoji u radovima Marca Blocha, Luciena Febvrea, Fernanda Braudela, Emmanuela Le Roy Laduriea, Jacquesa Le Goffa, Roberta Mandroua i dr. naglasiti važne zajedničke karakteristike. Uz osnovne odlike pokreta *Annales*, kao što je općeniti spoj znanstvenosti i dobre književnosti, zatim interdisciplinarnost, koordinacija projekata i timski rad te postupna institucionalizacija, ističu se i skupne odlike kao što su decentralizacija povijesti¹⁸ (povijest bez središnje točke ili jedinstvenog kuta promatranja), izbjegavanje događaja, ličnosti i pojedinaca, vrijeme se ne razlaže linearno, prevladavaju nadnacionalne teme ili pak regionalne teme. Iggersu jedino promiče dodatno istaknuti internacionalizaciju pokreta *Annales*, koja je putem međudržavne historiografske suradnje, ali i recepcijom „iz druge ruke“, dakle posredno te putem prijevoda, ostavila dubok trag u različitim historiografijama, od španjolske i portugalske do hrvatske, srpske, poljske itd. S druge strane, Iggers jasno odjeljuje njemačke tendencije prema povijesnoj znanosti kao društvenoj nauci. Kontekst poslijeratne Njemačke, sukobi tradicionalnije orijentiranih povjesničara i mlađih generacija, tzv. Fischerova kontroverza, stanovito oživljavanje radova Eckarta Kehra, odnos prema Marxu i Weberu, osnutak Sveučilišta u Bielefeldu

17 Georg G. Iggers – Q. Edward Wang – Supriya Mukherjee, *A Global History of Modern Historiography* (New York: Routledge, 2013.).

18 O decentriranju povijesti kao pristupu koji u historiografiju polagano ulazi od 1945. godine govori Natalie Zemon Davis ističući pomak prema radništvu i subalternom, zatim prema ženi i rodu, različitim marginalnim zajednicama ili zajednicama obilježenim po rasi/etnicitetu, kao i općenitom nastojanju da se europski pogled na svijet shvati kao jedan mogući, odnosno da se u istraživanje s jedne strane uvode globalne teme a s druge strane nastoji uključiti razna (neeuropska) gledišta. Vidi: Natalie Zemon Davis, „Decentriranje povijesti: lokalne priče i kulturni prijelazi u globalnom svijetu“, *Dijalog s povodom 4: Putujući između centra i margina* (Zagreb: FF Press, 2012.), 59-80.

i radovi predvodnika novog historiografskog pristupa kao što su Hans-Ulrich Wehler ili Jürgen Kocka, čine glavne okosnice kroz koje Iggers nastoji prikazati važnu promjenu historiografskih paradigmi u Zapadnoj Njemačkoj. U analizi Wehlerovog pristupa, zamišljenog kao sveobuhvatna „povijest društva“, Iggers pronalazi i sličnosti sa školom *Annales* (Braudel), ali i bitne razlike, kao što je jače naglašeno proučavanje modernizacijskih i industrijalizacijskih procesa. Interesantno je primijetiti kako svojevrsan „srednji put“, koji se nadovezuje i na principe njemačke povijesti društva, ali i na francuske analističke obrasce, nudi austrijski povjesničar Michael Mitterauer, odnosno skupina njegovih suradnika, koji je i u hrvatskoj historiografiji ostavio značajan trag te utjecao na neke od (tada) mladih predstavnika hrvatske nove historiografije, okrenute prema svjetskim trendovima.¹⁹ Jedino je čudno kako malo poveznica Iggers pronalazi (osim spomenutog E. Kehra koji je svojedobno bio ipak izuzetak njemačke historiografije) između predstavnika novih tendencija kao što su Wehler i drugi pripadnici Bielefeldske škole i ranijih njemačkih ekonomski i socijalno orijentiranih povjesničara. Na pamet padaju ranije spominjani Gustav von Schmoller i Otto Hintze ili pak Werner Conze, tek da se spomenu neki najpoznatiji.

U povijesnom pregledu Iggers je međutim ponekad usmjeren i na pojedinačne programatske članke, a ne samo velike historiografske škole. Tako primjerice poznati tekst Lawrencea Steina iz 1979. naslovljen „*The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History*“ (Past & Present, 85 (1979.)), Iggers obilato koristi na više različitih mjesta, kako bi izrazio istovremeno hrabru obranu tradicionalno orijentiranih povjesničara koji su se u to vrijeme našli pogođeni radikalnim kritikama kulturne semiotike, zatim obilježja vremena i promjena u historiografiji, ali i preklapanja koja su se događala kod naizgled udaljenih pristupa. Mnogo više od osoba i škola, Iggers također analizira i časopise kao dominantno sredstvo jasnih promjena paradigmi. Izmjene časopisa *Annales* od njegova pokretanja krajem 1920-ih, pa u 1940-ima i 1950-im godinama kada časopis pod Febvreom i kasnije Braudelom odmiče dotadašnjoj praksi naglašanih suvremenih tema, pa potom novim promjenama u 1970-ima i 1980-ima te 1990-ima, kada kulturni i lingvistički obrati počinju nametati drugačiji oblik i funkciju suradnje među znanostima i označavaju raskorak s dotadašnjom (prvenstveno geografski, ekonomski i sociološki) orijentiranom interdisciplinarnosti, Iggers ne promatra samo kroz nominalne promjene u nazivu časopisa ili uredništva. Njegova analiza seže i u urednički izbor tematskih cjelina, dominaciju određenih tema ili žanrovski/poddisciplinski usmjerenih problemskih sklopova te dominaciju različitih razdoblja povijesti (medievistička i ranonovovjekovna istraživanja od 1950-ih do 1970-ih vs. novovjekovna istraživanja od 1980-ih) ili područja (europski, mediteranski ili atlantski orijentirana povijest vs. povijest Afrike, Amerika i Azije). Iggers nastoji razvoj historiografije kontekstualizirati s globalnim društvenim i političkim promjenama (19. i) 20. stoljeća, odnosno identificirati osnovne koncepte, potom prevladavajuće političke situacije ili fenomene te najzad i sveopće društvene promjene koje su formirale i utjecale na mentalitet, okolinu, percepciju i samopercepciju povjesničara – te su na taj način bile izravno povezane s razvojem povijesne znanosti. Kada govori o Rankeu i njemačkom historizmu, Iggers ne zaboravlja kontekst pruske države i velikog pitanja Njemačke u 19. stoljeću. U pogovoru novom izdanju (za 2007. godinu), Iggers se tako primjerice ne libi posvetiti svjetskim implikacijama političkih promjena s kraja 1980-ih i početka 1990-ih godina, te na taj način nadovezati se na promjene na području humanističkih znanosti općenito te historiografije, identificirajući kulturni i lingvistički obrat,

19 Pozornost plijene svakako značajni pristupi demonstrirani u časopisu *Otium* (1993-2000).

feminističku i rodnu povijest, promjene u istraživanju nacionalizma, postmoderne kritiku, i globalnu povijest te povijest globalizacije kao osnovne trendove i težišta u posljednja dva desetljeća.

Treba pritom imati na umu da je decentrirana povijest, povijest strukturalista i poststrukturalista, povijest koja se odmiče od ličnosti, suhoparnog iznošenja podataka i linearnog nabiranja, izgleda najkasnije doprla do one grane povijesti, koja ju je najjače promovirala i u određenoj mjeri „globalizirala“ – do proučavanja povijesti pisanja povijesti. Pregledi historiografije i dalje su prepuni godina, osoba, prekretnica, a matrica iznošenja materije je, uz tek rijetke promjene, uglavnom linearna. Tako se čini da je vrijeme, nakon što su u nas ili objavljene izvorne ili prevedene ugledne strane klasične sinteze povijesti pisanja povijesti, napraviti i na području historiografije određen odmak, korak dalje, te nastojati novim koncepcijama i matricama ukazati na neke dubinske procese koji dosada ostaju tek površinski spomenuti.

A gdje Iggersovo djelo na određen način prestaje, nastavljaju se knjige Zrinke Blažević i Jörna Rüsena. One dakako, za razliku od Iggersovog djela, nemaju priručnički karakter niti inzistiraju na sveobuhvatnim pregledima historiografije. Radi se prvenstveno o osobnim teorijskim primjenama, prilagodba ili pak težnji prema uspostavljanju univerzalnih disciplinarnih osnova. Iako je ime Jörna Rüsena u kontekstu hrvatske historiografije uglavnom posrednički poznato (preko tekstova Mirjane Gross²⁰ i jednog slovenskog prijevoda²¹), potrebno je reći da se radi o jednom od najeminentnijih njemačkih povjesničara historiografije i teorije povijesti koji je već od kraja 1970-ih i 1980-ih godina radio na teorijskom sustavu, revalorizirajući tradicije njemačkog historizma i općenitog usmjerenja prema filozofiji povijesti (naročito misleći pritom na trojac Ranke – Droysen – Burckhardt), povezujući te tradicije s modernijim pristupima povijesti društva i drugim modelima. Točno trideset godina nakon prve knjige edicije *Grundzüge einer Historik* (Göttingen, tri sveska 1983.-1989.) nova Rüsena knjiga predstavlja sukus osobnog shvaćanja teorije povijesti, nastojanja da se učvrsti disciplinska matrica povijesne znanosti koja se sastoji od osnovnih ideja, teorija, metoda, narativnih oblika i funkcija povijesnog pisanja i koja naglašava proces povijesne spoznaje, ali i proširi domet onoga što Rüsena smatra *povijesnim* na društvo i kulturu u najširem smislu.

O smislu i smislenosti povijesti raspravljalo se naročito u kontekstu historiografije 19. stoljeća. U Njemačkoj je rasprava značila važnu polazišnu točku znanstvenika koji su bili okrenuti svojem vremenu i suvremenim događanjima, te su crpeći ideje, procjene, koncepte i podatke iz prošlosti, nastojali u društvu konkretno utjecati. Zbog toga su krajem 19. stoljeća na njemačkim sveučilištima povjesničari bili prave zvijezde, njihova su predavanja masovno slušana, knjige čitane, a njihovo je mišljenje u javnosti široko raspravljano. Koji je smisao povijesti danas? Je li znanstveno utemeljena povijesna znanost doista sama sebi svrha ili postoji i dalje društvena dimenzija povjesničareva djelovanja, iako je vrijeme „zvijezda-povjesničara“ davno prošlo? Je li uopće u 21. stoljeću, kada se povijest nepobitno (?) dokazala kao znanost, potrebno raspravljati o smislu povijesti? Za Jörna Rüsena odgovori nisu niti malo dvoznačni. Svjestan mana njemačkog historizma, Rüsena ipak želi na teorijsko-praktičnoj tradiciji pronaći temelje na kojima gradi vlastitu optimističnu teorijsku podlogu kojoj je upravo u središtu odnos znanosti i svakoživotnog u Husserlovom smislu, nadalje objektivnog i subjektivnog. Za njega povijest nema samo funkciju izučavanja i nije svedena na strogo znanstvene okvire.

20 Mirjana Gross, *Suvremena historiografija – Korijeni, postignuća, traganja* (Zagreb: Novi Liber, 2001.) i dr.

21 Jörn Rüsena, „Pisanje zgodovine kot teoretski problem zgodovinske vede“, u: *Vsi Tukididovi možje, Sodobne teorije zgodovinopisja* (Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije Krt 1990.), 75-93.

Na osnovi kulturnih ljudskih univerzalija, dakle dimenzija, procesa i faktora koji utječu na izražavanje ljudskog svijeta, nastaje i povijesno razmišljanje, koje je zajedničko kako svim ljudima tako i modernoj znanstvenoj historiografiji. Prema Rüsénovom antropološki orijentiranom shvaćanju, svaki čovjek i u individualnom smislu ima svoju vlastitu povijest, iz koje uči i stječe iskustvo te ih primjenjuje na vlastitu sadašnjost i budućnost. Drugim riječima, parafrazirajući Rüsena, čovjek i u osobnom smislu može proživjeti svoj osobni potres ili promjenu, „pad Rima“ ili „Francusku revoluciju“. Naime, uz vrijeme prirode, slijedeći ponajviše razmišljanja Reinharta Kosellecka, Rüsén ističe konstrukciju humanog vremena, između kojih je umjetna, ali bitna razlika: ona predstavlja crvenu nit ljudskog načina življenja i podnošenja patnje (str. 33). Čovjek potrese i patnje, kao i humano vrijeme općenito razrađuje („humanizira“, Rüsénovim rječnikom) i unutar njih stvara smisao, koji ga vodi do povijesnog razmišljanja. Iskustvo kojemu smisao daje značaj fundamentalni je oblik ljudskog funkcioniranja, te u sebi sadržava elemente povijesnog sjećanja ili kulture sjećanja, te nas na taj način neraskidivo povezuje s prošlošću.

Rüsén tako disciplinski definiranu i znanstveno osposobljenu *historiku* zamišlja u širokoj interakciji s društvom i s jasno određenim funkcionalističkim odnosom prema sadašnjosti/budućnosti, gradeći svojevrstnu povijesnu antropologiju teorije povijesne znanosti. Samim imenom *historika* se nadovezuje dakako prvenstveno na poznati historiološki koncept Johanna Gustava Droysena iz sredine 19. stoljeća,²² koji se okreće problemima teorije i prakse povijesne discipline, metodike, kritičnosti izvora, hermeneutike i heuristike.²³ Rüsén je postavlja inkluzivno, otvorenom u smislu da se tri dimenzije (disciplinarnost, interdisciplinarnost i transdisciplinarnost) povezuju u jednu cjelinu koja odgovara na suvremena pitanja teorije povijesne znanosti, ali je u potpunosti orijentirana i širem znanstvenom, a zatim i društvenom kontekstu, jasno zauzimajući svoju funkciju. Njegov je sustav uredno postavljen i jasno sistematično razdijeljen kroz različite razine, podrazine, faktore i sl.

Problem se dakako javlja u slučaju nekih novih ili diferenciranih metodološko-teorijskih nastojanja, budući da Rüsén ne donosi preciznu formulu kako se oni mogu integrirati u *historiku*; Rüsénova je teorija povijesne znanosti doista inkluzivna, ali ipak počiva na temeljima koji su određeni i za koje autor smatra da bi trebali biti općeprihvaćeni. Težnja je očita: *historika* nastoji povijest učiniti boljom kroz razrađeni znanstveni i didaktički sustav, da bi povjesničar mogao, kako Rüsén metaforički naglašava, od brojnih stabala vidjeti šumu, ako se želi snalaziti u toj šumi sa stablima (str. 24). Pritom je posebna pažnja posvećena objašnjenju spoznajne moći povijesne znanosti (ali i njenih ograničenja), zatim povezanosti didaktike povijesti i *historike* pomoću koje se odgovara na pitanje „Što je povijest?“ i može shvatiti osobitost povijesnog učenja. Naime, prije negoli didaktika kao „znanost o povijesnom učenju“ (str. 254) rasvjetljava procese učenja povijesti, potrebna je ponovno matrica, *historika*, kojom se dolazi do posebnih osobina povijesne znanosti. I nanovo tako iz područja znanosti Rüsén prelazi u svakodnevno. Prije nekoliko godina na britanskoj je televiziji povjesničar David Starkey pokazao poteškoće s kojima se suočava povijest u modernoj nastavi. Starkey je međutim, formulirajući lekcije iz opće povijesti prema vlastitim odrednicama, učenike uputio upravo na povijesno razmišljanje i kreativno pisanje kao

22 Dakako, pojam i koncepcija historike nisu samo predmet Droysenovih teorijskih razmišljanja. O tome: Horst Walter Blanke, Dirk Fleischer, Jörn Rüsén, „Theory of History in Historical Lectures: The German Tradition of Historik 1750-1900“, *History and Theory* 23/3 (1984.), 331-356.

23 Vanja Dolenc – Filip Šimetin Šegvić, „„Suština historijske metode je istraživanjem shvatiti“: Johann Gustav Droysen (1808.-2008.)“, *Pro tempore* 6-7 (2009.).

najvažnije elemente njegova predmeta, što je na kraju polučilo dobar uspjeh i pozitivno iskustvo s predmetom povijesti u eksperimentalnom *reality*-razredu.²⁴

Rüsen uvodi za *historiku* (i društvo općenito) bitan pojam povijesne kulture (*Geschichtskultur*), u kojoj se znanost kristalizira, predstavljajući drugi pol povijesnog razmišljanja u kojemu ono dobiva društveno-praktičnu funkciju u širem smislu ljudskog života. Ona je, prema postulatima koji su dobro poznati još iz 19. stoljeća i njemačkog historizma, dakle usmjerena prema sadašnjosti i budućnosti čovječanstva/čovjeka, odnosno iz iskustva s ljudskom prošlošću nastoji objasniti sadašnjost i omogućiti stvaranje perspektiva za budućnost. U tom kontekstu Rüsen zaključuje da povijest procesom demokratizacije „pripada svima“ (str. 222), da je svatko svoj vlastiti povjesničar, ali i da upitom oko mjesta i zadatka povijesti opet kročimo unutar granica povijesne znanosti. Posebnu divergenciju predstavljaju u takvom praktično-životnom smislu sjećanja i kultura sjećanja, jer nastaju iz koselleckovske premise²⁵ o postojanju posebnog ljudskog shvaćanja vremena odnosno vremenskog horizonta, koji se kod čovjeka nalazi između iskustava prošlosti i očekivanja za budućnost. Rüsen navodi pet dimenzija povijesne kulture (kognitivna, estetska, politička, moralna, vjerska) koje se izvode iz temeljnih odrednica – mišljenja, osjećanja, htijenja, vrednovanja i vjerovanja.

Jednu od središnjih uloga *historike* zauzima smislenost, odnosno stvaranje smisla. Ono je povezano i s povijesnom znanosti i s društvenom ulogom povijesti. Stvaranjem smisla povijest se znanstveno obuhvaća i omogućava interpretaciju – u formi pripovijesti. Zbog toga Rüsen inzistira na narativnoj logici koja je u središtu potrebe za stvaranjem smisla u povijesti: „pripovijest“ je ustvari most koji čovjeka povezuje s iskustvima prošlosti i današnjim položajem. Južnoafrički strip *Vusi Goes Back* Rüsen koristi kao zoran primjer narativnog iznašanja smislenosti prošlog iskustva: Vusi kao glavni junak saznaje prošlost i prošla iskustva vlastite obitelji – a ustvari povijest Južne Afrike – kroz razgovor, u formi priče (slika) koja je smisljena. Povijest je u ovom stripu (objavljenom 1981. u priručniku za stanovnike južnoafričkih *Townshipa*) u funkciji objašnjavanja prošlog vremena, kao i sadašnjosti, ali i davanja perspektive za budućnost – njena narativna forma izravno se tako povezuje s povijesnim razmišljanjem. Time Rüsen naglašava i komunikativno obilježje povijesnog smisla, jer ono traži društveni kontekst (str. 44-46). Međutim za razliku od – na ovom mjestu moglo bi se činiti, idejno mu bliskog – Haydena Whitea, povijest sama po sebi nije bez smisla niti je narativnost ono što isključivo daje formu povijesti.²⁶ Rüsen ne zanima toliko literarna forma historiografije – pa baš u tom smislu njegova koncepcija pokazuje određene manjkavosti s obzirom na razvijenost narativne teorije u posljednjim desetljećima, već mnogo više naglaska stavlja na sumu svih elemenata koji ljudsku prošlost čine specifično povijesnim iskustvom. Zanima ga dakle proces kojime se od skupa događaja dolazi do jezičnog izražaja povijesti, dakle ponovno – povijesno razmišljanje.

Prema Rüseni, povijesno razmišljanje u svojoj osnovi sadrži vjerovanje u smisao koje je usidreno dubinski u ljudskoj subjektivnosti; upravo taj smisao se pomoću *historike* objašnjava, a unutar znanstvenoga okvira problematizira. No jednako, ako ne i važnije izražena, ostaje društvena funkcija povijesti, jer je povijesnim razmišljanjem omogućeno smisljeno orijentiranje i

24 Radi se o britanskom *reality*-dokumentarnom serijalu *Jamie's Dream School* u sedam nastavaka iz 2011. godine.

25 Vidi: Reinhart Koselleck, *The Practice of Conceptual History: Timing, History, Spacing Concepts (Cultural Memory in the Present)* (Stanford University Press, 2002.).

26 Hayden White, „The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory“, *History and Theory* 23/1 (1984.), 1-33.

povezivanje odnosa prošlosti i budućnosti. Između traume kao oblika besmislenosti i očaja te ljudske snage za nadilaženjem smisla (koju Rūsen pronalazi primjerice u književnosti kod Prousta) nalazi se svim ljudima na dohvat povijesno razmišljanje, koje im omogućuje put prema „pozitivnoj“ traumi nadilaženja. Primjeri Holokausta i Francuske revolucije Rūseni služe kao primjeri povijesnih događaja koji su intergeneracijski povezani upravo smislom, jer sjećanje na zločin protiv čovječnosti ili ideja ljudskih prava od svoje povijesne realnosti do sadašnjeg vremena upravo povijesnim razmišljanjem kao iskustvo dobivaju smislenost.

S druge strane, za znanstvenu je sferu važna jasnoća povijesnog smisla (dakle jasno oblikovan tekst), zatim jasna kontekstualizacija (praktičko-normativni značaj, dakle pomaže pri orijentiranju u dimenziji vremena) i pronalaženje vremenskih poveznica (empirijsko iznošenje vremenskih procesa) koji zajedno tvore smisaonu strukturu. Teorije Rūsen shvaća kao zaplet (*plot*) u odnosu na narativnu strukturu povijesti kojime se „dodaje kognitivno-konstruktivni element pripovijesti“ (str. 154), dakle koje čine strukturu (povjesničarevog) objašnjenja. Slijedeći definiciju Jürgena Kocke i primjerima teorijske uloge kod Rankea, Gervinusa, Webera te recen-tnije Hansa-Ulricha Wehlera i njegove sveobuhvatne društvenopovijesne analize, Rūsen nastoji prikazati teorije kao kognitivno-konstruktivni element priče, pojmovno i kategorijsko-sustavno pojašnjenje koje je povezano ali ne proizlazi izravno iz povijesnog vrela. Rūsen međutim ne vidi nikakve prepreke u korištenju zasade Droysenove teorije ili drugih tradicionalnih koncepcija, istovremeno propitujući, mijenjajući, prilagođavajući, nadovezujući sve one teorijske obrasce, koji su prema Rūseni potrebni da bi povjesničar bio u stanju shvatiti što to znači pristupiti povijesti znanstveno, odnosno što se „povijesnim razmišljanjem“ postiže. Tako primjerice Rūsen ističe zadaću *historike* pri uspostavljanju ravnopravnog odnosa spoznajne sažetosti (dakle istraživanja, znanstvenog obrađivanja neke teme) i estetskog oblikovanja i retoričkog utjecaja u bavljenju poviješću – vraćajući se tako na Rankeovo razmišljanje o dvojnosti povijesne znanosti. Rūsen se tako bavi i estetskom oblikovanošću, političkim funkcijama, didaktičkim elementima i drugim komponentama koje oblikuju, utječu ili mijenjaju povijesno razmišljanje. Oslanjajući se jasno na Droysena, Rūsen u metodologiji povijesne znanosti i u potrazi za povijesnim smislom ključne uloge pridaje heuristici, kojom se u povijesnom smislu propituje i dolazi do empirije, potom kritici i interpretaciji, ali i reprezentaciji kroz narativ. A upravo je povijesno pripovijedanje ono što se *historikom* nastoji redefinirati; odmičući se od tipologija Droysena, Friedricha Nietzschea i Haydena Whitea, Rūsen nastoji ponuditi vlastitu, pronalazeći kroz četiri različita pristupa (tradicionalni, egzemplarni, genetički, kritički) načine da se ljudska prošlost unutar smislono oblikovane povijesti približi sadašnjosti ili učini sadašnjom.

Historika obrađuje i pojedina suštinska pitanja tehnika, formi, procesa i metoda historiografije, kao što su primjerice heuristika, kritika ili interpretacija, promišljanje povijesti i nastavak tog procesa u formi pisanja povijesti itd. Pritom ne bježi od jednostavnih, jezgrovitih formulacija, praktičkih naputaka kakve pronalazimo u klasicima kao što su oni Droysena ili Blocha, zanimljivih paralela ili primjera iz popularne kulture (Charlie Brown, *Vusi Goes Back*), književnosti (Shakespeare, Marcel Proust, R. M. Rilke), grafičkih shematizacija ili stripovskih pojašnjenja (nacrtao Dan Perjovschi) – jer sve to čini *historiku* pristupačnijom i prihvatljivijom, što je glavna Rūsenova želja. Svjestan i prednosti i mana tradicionalnih i modernih pristupa povijesne znanosti, on pledira na znanstvenost i odgovornost stručnjaka unutar discipline, odbija relativizaciju znanja koje historiografija donosi te zagovara konstruktivno istraživanje uz pomoć teorije povijesne znanosti. Njegova je povijesna kultura ipak bliža utopiji ili idealnoj slici odnosa znanosti i društva, jer je gotovo laboratorijski osmišljena u opće-pozitivnim uvjetima. Nedostatak

predstavlja zbog toga dakako izostajanje konkretnih poveznica sa stanjem povijesti u nastavi u Njemačkoj ili Europi u cjelini (ako je to moguće svesti pod jedno poglavlje), ali i u okviru akademskih krugova i naročito na sveučilištima, gdje je teorija povijesne znanosti najčešće integrirana kako prema razdobljima tako i kroz posebne katedre za metodologiju, historiografiju i teoriju. Na tom području Rüsenu nedostaju izravne poveznice, koje bi *historiku* činile manje vizijom, a više realnim ili ostvarivim planom.

Rüsen čitatelju pruža sveobuhvatan sustav znanstvenog promišljanja povijesti, koji u sebi sadrži i teorijske i praktične primjere, a koji nadasve pokazuje svoju stabilnost količinom naizgled suprotstavljenih teorijskih modela: Rüsen je sa svojom *historikom* u stanju povezati strukturalistička i poststrukturalistička gledišta, pronaći poveznicu između Droysenove i Koselleckove koncepcije povijesti (vremena i povijesnog razmišljanja), a da njegov sustav pritom ne postaje preopterećen ili neorganiziran. Rüsenu naime nije cilj pobrojati različite teorije ili ih samo primjera radi povezivati, on je mnogo više usmjeren prema potrazi zajedničkih elemenata, dakle teži stvoriti integrativnu teorijsku osnovu za znanstvena istraživanja i promišljanja povijesti. Zbog toga Rüsen ne polemizira, već jednostavno prihvaća aktualnost poststrukturalizma ili postkolonijalnih studija te ih, na primjenjiv način, povezuje primjerice s dominantnim koncepcijama njemačkog historizma, svjesno očekujući i provocirajući daljnje rasprave o povezivosti ili preklapanju tih naizgled udaljenih analitičkih modela.²⁷ Neki će mu pritom, poput austrijskog novinara Alessandra Barberija, zamjeriti inzistiranje na kontinuitetima i neuvršavanje teorijske matrice koja od Waltera Benjamina do Foucaulta, de Certeaua, Derride i drugih napominje upravo važnost diskontinuiteta te zahtijevati uspostavljanje diskurzivno-analitičke *historike*.²⁸ Nadalje, primjetno će biti neintegriranje nekih marksističkih tradicija koje su se i tijekom posljednjih desetljeća iskazale kritički sposobnim, a u odnosu na Rüsenu pristup ponovnog „osvježavanja“ ideja historizma itekako imaju svoje mjesto; misli se poglavito na shvaćanje uloge znanosti i znanja, povijesti i povjesničara u društvu i njene interakcije. Unatoč tome ili upravo zbog toga, *historika* modernom povjesničaru pružan poticajan i interesantan vodič, postavlja i daje odgovore vezane uz struku i disciplinu, te – vraćajući se na Rüsenu metaforiku – pokušava u što cjelovitijoj perspektivi sagledati šumu s drvećem.

Zrinka Blažević u knjizi *Prevodenje povijesti* upravo približava hrvatskoj stručnoj javnosti moderne teorijske koncepcije, komplekse pitanja, interdisciplinarne i transdisciplinarne odnose između povijesti i drugih znanosti, te povezuje teorijske refleksije i praktično-istraživački postupak. Četverokut sastavljen od dva jednaka trokuta na naslovnici knjige, osim što nas sugestivno podsjeća na trope Haydena Whitea i *Metahistory*,²⁹ kao da sugerira opću i unutrašnju organiziranost *Prevodenja povijesti*. Naime, moguće je zaključiti da knjiga sadrži tri osnovne operative dimenzije: Blažević radi na općim (svjetskim) dominantnim teorijama, zatim na međi između pojedine (povijesne) poddiscipline i drugih manje ili više srodnih disciplina čije su teorijske paradigme po mišljenju autorice kompatibilne i korisne te potom i na konkretnim primjerima. Isto tako su i pojedina poglavlja, ustvari članci, strukturirani uglavnom u sustavu trokuta odnosa između općih teorijskih obrazaca – primjene na određenom području (npr. imaologiji ili vjerskoj povijesti) – autoričinog individualnog viđenja primjene iznesenih teorija i

27 O tome vidi n. dj. M. Gross.

28 Alessandro Barberi, „Diskontinuitäten und Strukturbedingungen von Sinn: Eine Kritik an Jörn Rösen“, u: *Erwägen Wissen Ethik. Forum für Erziehungskultur (EWE)* 22 (2011.), 495-498.

29 Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 1975.).

stvaranja vlastitog puta. Autorica tako više od putokaza nastoji redefinirati neka, prema njenom mišljenju, ključna područja istraživanja kojima je potrebna nova problematizacija: nudi tako primjerice nove izazove u istraživanju Drugoga ili pitanja reformacije u Hrvatskoj, alternativnu „post-postfeminističku redefiniciju kategorije žene“ (str. 174), kako misliti o kulturi u svjetlu novih obrata itd.

U okvirima hrvatske historiografije takva knjiga (sastavljena od dvanaest prije objavljenih, ali za format knjige prerađenih i nadopunjenih članaka) danas predstavlja rijetkost. Skoro da je moguće na prstima nabrojati hrvatske knjige koje se ne bave samo historiografijom kao takvom, već u svojoj suštini analiziraju i odnose teorije i metode, nastojeći uspostaviti, ako ne nove trendove, onda barem smjerokaze: među takva djela spada pomalo zaboravljeno i neopravdano zapostavljeno (iako danas zastarjelo) djelo Gavre Manojlovića *Sile pokretnice i pravilnosti u univerzalnoj historiji* (1927.) koje u klasičnoj tradiciji filozofije povijesti nastoji definirati empirijski karakter povijesne znanosti, tražeći zakonitosti i pravilnosti u općim povijesnim razmatranjima jedne „kolektivne koncepcije“ i na taj način stvarajući određeni „nacrtni induktivni filozofije historije“.³⁰ Uz spomenutu Manojlovićevu knjigu, pojavljivala su se povremeno i još neobičnija djela, kao ono Josipa Weissgerbera *U svijetlu metahistorije* (1967.) koje je smješteno onkraj povijesne znanosti, ispitujući metahistorijsko kroz vjeru (i različite koncepcije) te ne ulazi u područje teorije povijesti,³¹ a u novije je vrijeme tek Miroslav Bertoša objavio intrigantnu knjigu s naslovom *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli* (2002.) u kojoj autor posreduje između vlastitih teorijsko-koncepcijskih pogleda na mediteransku, hrvatsku i istarsku povijest i modela koje su postavili povjesničari iz pokreta *Annales*, talijanska *microstoria* i dr.³² Osim tih knjiga, nekoliko članaka i rasprava, temata u časopisima poput *Naših tema* ili *Gordoganu*, poticajnih zbirki kritičkih osvrti i rasprava koje su ponovno objavljene u obliku knjige³³ te zbornika posvećenih ili općenito historiografiji ili određenoj osobi,³⁴ primjetan je nedostatak intelektualnih biografija povjesničara i povjesničarki u kontekstu hrvatske historiografije. Dok u svjetskim razmjerima proučavanje intelektualnih veza, povijesti ideja i koncepcija predstavlja mladim povjesničarima početak utiranja vlastitog puta, pa su ugledni povjesničari poput Williama M. Johnstona (R. G. Collingwood), E. P. Thompsona (William Morris) ili ovdje razmatranog Jörna Rüsena (J. G. Droysen) u svoj zanat krenuli upravo preko proučavanja zamršene povijesti ideja i koncepcija iz prošlosti, u hrvatskoj historiografiji još ne postoje niti podražaji za objavljivanjem kakve *ego-histoire* u duhu francuske škole (P. Nora),³⁵ povje-

30 Gavro Manojlović, *Sile pokretnice i pravilnosti u univerzalnoj historiji* (Zagreb: JAZU, 1927.), I.

31 Josip Weissgerber, *U svijetlu metahistorije* (Zagreb: vlastita naklada, 1967.).

32 Miroslav Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli* (Zagreb: Antibarbarus, 2002.).

33 Radi se tu primjerice o: Nenad Ivić, *Napulj i druga imaginarna mjesta* (Zagreb: Udruga za kulturu „Gordogan“, 2009.); Drago Roksandić, *Srpska i hrvatska povijest i „Nova historija“* (Zagreb: Stvarnost, 1991.); Isti, *U NIN-u i Danasu* (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2011.).

34 Ovdje se posebno upućuje na seriju zbornika koja je pokrenuta na Filozofskom fakultetu u Zagrebu: Damir Agičić – Branimir Janković (ur.), *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena* (Zagreb: FF Press, 2012.); Suzana Leček (ur.), *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti* (Slavonski Brod-Zagreb: Hrvatski institut za povijest-Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.); Damir Agičić – Tomislav Galović, *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije* (Zagreb: FF Press, 2014.).

35 Misli se prvenstveno na: Pierre Nora (ur.), *Essais d'ego-histoire*, (Paris: Gallimard, 1986.). Na ovom je mjestu potrebno ukazati i na dvije vrlo zanimljive nedavno objavljene biografije/autobiografije fran-

sničarske autobiografije ili pak intelektualne biografije nekog povjesničara. Uz kontroverzne, a u znanstvenom smislu nedovoljno intelektualnopovijesno orijentirane knjige Z. Kulundžića i M. Brandta,³⁶ ističe se izuzetno interesantna ego-povijesno oblikovana autobiografija Mirka D. Grmeka.³⁷ Sve to dakako znači da je intelektualnopovijesna konstrukcija ponekad teško izvediva kada su u pitanju hrvatski povjesničari, koji ne pišu ego-povijesne eseje ili knjige, rijetko ulaze dubinski u metodološke rasprave i objašnjenja, a još rjeđe ih pozicioniraju u odnosu na domaće i strane teorijske predloške.

Tu dolazimo do važnosti knjige Zrinke Blažević, jer pokazuje izuzetnu teorijsko-konceptijsku aktualnost sa svjetskim trendovima, potom daje vlastiti obol povijesnoj znanosti u Hrvatskoj u cjelini, ali se spušta i na razinu konkretnih primjera – iako je to možda točka koja bi, pogotovo pošto raspravljane teorijske prakse u hrvatskoj historiografiji ili nisu zaživjele ili još nisu široko primjenjivane, trebala biti jače naglašena i poduprijeta dodatnim konkretnim primjerima. Uatoč tome što se u knjizi razmatraju teorijski obrati u okvirima suvremene povijesne znanosti, upravo bi primjeri primjene nekih zastupanih ili naglašanih modela na konkretnim slučajevima mogli ne samo približiti teoriju praksi, već i ukazati na potrebitost istih, naročito ako se na teorijske obrasce gledalo kao na svojevrstan početak istraživanja/rada. S druge strane, otvaranje rasprave o novim, inovacijskim i svježim pristupima višestruko je korisno za hrvatsku historiografiju. Ovdje se ne radi o jednostavnom „preskakanju“ (razvojnih) faza u historiografiji, već nužnoj aktualizaciji, otvaranju novih kompleksa problema i pitanja itd. Međutim, pritom je potrebno raspravu proširiti i s područja koncepcija i teorija na područje metodologije ili mogućih metodologija koje se s novim obratima u povijesnoj znanosti uvode ili impliciraju. Jasno je stoga da je nužno nadovezivanje novih pristupa s disciplinarnim temeljima koji podrazumijevaju etabliranu odgovornost i norme povijesne znanosti te s pomoćnim povijesnim znanostima kao osnovi istraživanja.³⁸ Također, i nadovezujući se na kritiku M. Gross u jednom članku,³⁹ postavlja se pitanje nisu li transdisciplinarnost, težnja za transnacionalnu humanističku kulturnu znanost, nadalje prihvaćanje postulata prema kojemu povijesna istina nije singularna i nije u potpunosti spoznatljiva, a da je njena rekonstrukcija tek djelomično ostvariva, elementi koji su u povijesnu znanost ušli i prije lingvističkog i kulturnog obrata? Nije li Nova povijest, pri-

cuskih povjesničara: François Dosse, *Pierre Nora : homo historicus* (Paris: Perrin, 2011.); Marc Ferro – Gérard Jorland, *Autobiographie intellectuelle* (Paris: Perrin, 2011.).

36 Zvonimir Kulundžić, *Tragedija hrvatske historiografije. O falsifikatorima, birokratima, negatorima, itd... itd... hrvatske povijesti* (Zagreb: vlastita naklada, 1970.); Miroslav Brandt, *Život sa suvremenici-ma* (Zagreb: Naklada Pavičić, 1996.). Upravo je Brandtova knjiga u određenom smislu „propuštena prilika“, jer umjesto da služi kao „ispušni ventil“ kojime se autor rješava očito teško podnošljivog tereta i uvodi osobne elemente, moglo se detaljnije pojasniti konceptijske misli, teorijska usmjerenja i preklapanja s francuskom i engleskom historiografijom, kojih je u Brandtovim radovima bilo i koji i danas predstavljaju zanimljiv odmak od tadašnje historiografske prakse.

37 Mirko Dražen Grmek, *Život bolesti i povijest. Teze i razmišljanja* (Zagreb: HAZU, 2000.).

38 U njemačko-austrijskoj je historiografiji rasprava o pomoćnim povijesnim znanostima, njihovoj povijesti i aktualnom stanju. O tome vidi primjerice: Toni Diederich – Joachim Oepen (ur.), *Historische Hilfswissenschaften: Stand und Perspektiven der Forschung* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2005.); Wolfgang Ernst, *Signale aus der Vergangenheit. Eine kleine Geschichtskritik* (München: Wilhelm Fink, 2013.); Eckart Henning, *Auxilia Historica. Beiträge zu den Historischen Hilfswissenschaften und ihren Wechselbeziehungen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2015.).

39 Vidi: Mirjana Gross, „Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti“, *Historijski zbornik* LXII/1 (2009.), 165-194.

tom misleći ne samo na pokret *Annales*, već na bielefeldske, britanske, američke, talijanske i druge poticaje, već prije nekoliko desetljeća zastupala u suštinskom smislu navedeno. Stanovite promjene, koje se uporno previđaju u historiografskim pregledima s linearnom modernizacijskom interpretativnom matricom, moguće je prve uočiti na području stare povijesti. Upravo je „francuska povjesničarska revolucija“ (P. Burke) časopisa *Annales* najslabiji utisak ostavila (u tom „revolucionarnom“ metodološko-teorijskom smislu) na područje stare povijesti, ne najzad i zbog toga što su povjesničari antičkih razdoblja već početkom 20. stoljeća umjeli u svoju analizu integrirati ne samo filološke, već i arheološke, povijesnoumjetničke, ekonomske i dr. teorije i disciplinarna načela. Mladi su strasbourški povjesničari uostalom bili povezani s ranijim generacijama povjesničara antike kao što je bio Numa Denis Fustel de Coulanges, dok su primjerice Gustav Bloch i Andre Aymard nepobitno utjecali u ranijim fazama teorijskog razvoja časopisa *Annales* odnosno njenih pokretača. Danas se na staru povijest ponovno mogu ugledati i sve ostale grane povijesti, kada se propagira inter- i transdisciplinarnost, jer razmjena s novim medicinskim, biološkim ili pak geološkim istraživačkim metodama već odavno postoji.

Dakako, to ne znači da lingvistički i kulturni obrat, kao i postmoderni postulati, ne pridonose u smislu razvoja povijesne znanosti. Upravo dvojnost disciplinarnog propitivanja granica, njihovih brisanja, zatim okretanje lingvističkim i naratološkim formama (o čemu danas u hrvatskoj historiografiji još nema mnogo rasprave, iako je vrijeme već odavno za to došlo), vodi do produblivanja, novih kreativnih i inovativnih spoznajnih putova, a nadalje potiče na revalorizaciju i otvaranje novih pitanja i među klasičnim temama koje su djelovale obrađene ili apsolvirane. Upravo u suvremenim istraživanjima, koja od stručnjaka zahtijevaju sve jaču povezanost disciplina, sve boljim poznavanjem primjerice prirodnih znanosti, najnovijih neuroloških ili bioloških istraživanja, ukazuje se i na važnost postojanja razrađenog disciplinarno sveobuhvatnog sustava povijesne znanosti koji će stajati u temeljima svakog međudisciplinarnog poduhvata, vodeći računa na metodologiju, povijesno razmišljanje i ciljeve koji se, unutar povijesne discipline, postavljaju povezivanjem dviju ili više disciplina: dakle onoga, što Jörn Rüsen smatra *historikom*. Iako zamišljena u najširem mogućem smislu, kako bi bila prihvatljiva većem dijelu struke, ona dakako ne zauzima – kao što to u današnje vrijeme i nije običaj a gotovo i da nije prihvatljivo – poziciju jedine epistemološki ispravne stručne osnove. Isto se treba reći i za pristupe koji su nastali iz razmatranih obrata; oni bi trebali prvenstveno biti u funkciji nadograđivanja, usavršavanja, proširivanja i kompleksnije obrade.

Kombinacija teorijske refleksije i praktično-istraživačkoga postupka, „medijacijska priroda i posrednička funkcija“ povijesti koju Blažević ističe, upravo je povezana i s Rüsenovim konceptom povijesne kulture, jer je autorica svjesna kako zadaci povijesne znanosti nisu ograničeni disciplinarnim, ali ni strogo znanstvenim, već prelaze i na inter- i transdisciplinarno, a teže i društvenoj, kulturnoj, političkoj i drugim aktualizacijama. Na taj način uz pomoć obrata, kao što je translacijski, čitatelj otkriva dimenzije povijesti koje su onkraj područja znanstvenosti i prelaze u sferu društvenog, što preko interpretativnih, kulturnih ili drugih prakseoloških pristupa. Translacijski obrat, kojime se nastoji nadići nedostatke paradigme interdisciplinarnosti, u obliku dinamičkog procesa translacije pokušava ostvariti transdisciplinarna načela, dakle teorijsko-konceptualno „prevođenje“ paradigmi s različitih područja istraživanja u svrši što fokusiranijeg, kompleksnijeg i cjelovitijeg shvaćanja određenog problema. Nadalje, translacijski obrat, kako ukazuje Zrinka Blažević, nudi vrlo konkretnu i široko upotrebljivu konceptualizaciju transdisciplinarnih suvremenih težnji, pa se otvara nov prostor za kreativne i inovativne pristupe konkretnim istraživanjima, dok se istovremeno na širem znanstvenom području omogućava

internacionalizacija i unutrašnja transformacija određenog područja. Budući da je na području historiografije u okvirima Hrvatske koncepcija nova i još osim teorijskih tekstova nedostaje i demonstracija konkretnih istraživački artikuliranih rješavanja problemskih kompleksa u praksi, šteta je što autorica nije čitateljima dala neku vrstu dublje povijesti koncepata (*Begriffsgeschichte*) same translacijske znanosti i translacije u odnosu na historiografiju.

No Z. Blažević u svojoj knjizi ne donosi samo presjek novih teorijskih obrazaca (lingvistički, kulturni, performativni, translacijski i prostorni obrati), birajući najeminentnije predstavnike, odnosno najsnažnije argumentirana ili definirana teorijska usmjerenja, već ih iskušava na konkretnim područjima istraživanja (npr. povijest reformacije, povijest Balkana), potom poddisciplinama (npr. vjerska povijest, rodna povijest, imagologija) i najzad, slično Rüsenu, na već odavno postavljene teze i tipologije povijesti, kao kod Friedricha Nietzschea. Blažević tako, prateći put koji su djelomično ucertali Michel Foucault i Clayton Koelb,⁴⁰ provjerava kompatibilnost Nietzscheovog shvaćanja povijesti u kontekstu poststrukturalističkih paradigmi, pronalazeći u njegovoj kritici upravo temeljne podudarnosti s nekim suvremenim (poststrukturalističkim) maksimama, kao što je naglašavanje interpretacijske matrice povrh (neostvarive) težnje za rekonstrukcijom (Nietzsche vs. historizam, odnosno rankeovska škola). Nadovezujući se na Haydena Whitea, Blažević ukazuje na mogućnost okretanja povijesti u smjeru performativnog obrata kako bi postala znanost „u službi života“. Međutim, pitanje autentičnosti performativnosti (dakle, je li performativnost autentičan čin ili se radi o usiljenoj, namjernoj ili pak neprirodnoj „glumi“), kojega su poststrukturalistički orijentirani istraživači često zanemarili, ovdje predstavlja zanimljiv problem, jer upravo povijesno mišljenje kakvoga zagovara Rüsenu ne djeluje pretjerano kompatibilno s performativnim obratom i prihvaćanjem takvih teorijskih koncepata.

Važnost translacijskog obrata Zrinka Blažević naročito jasno izlaže u programatskom poglavlju „Globaliziranje Balkana iz perspektive translacijske epistemologije“. Kratki pregled recentnog stanja balkanoloških studija, ponajviše zbog svoje forme ponekad daje dojam da brzo i relativno poopćeno donosi zaključke. Primjerice, period od 19. stoljeća pa do kraja Hladnog rata u smislu balkanskih nacionalnih historiografija djeluje kao monolitni blok u kojem su se „uglavnom reproducirale historističke, a kasnije i modernističke ‘velike pripovijesti’,“ što ipak predstavlja generalizirano gledište i isključuje različite načine odskakanja, a zanemaruje inovativne i konceptijski diferencirane modele istraživanja povijesti. Jednako tako generalizirana je i tvrdnja da je hrvatska historiografija pospješila vlastitu marginalizaciju tako što je „tvrdoglavo odbijala ikakvu povezanost s Balkanom“, držeći se „izlizane autopercepcije“ (str. 153.) o predzidu kršćanstva i kolijevke civilizacije, naročito ako nekoliko redaka potom autorica konstatira da su sama istraživanja Balkana po mjerilima današnjih balkanoloških studija ušla u krizu i samima prijati marginalizacija. No, povijest pisanja o Balkanu i odnos nacionalnih historiografija prema Balkanu i balkanskim studijima nije osnovni cilj poglavlja: prvenstvena je želja uz pomoć translacijskog i prostornog obrata ponuditi „reformsku platformu“, legofovski rečeno „za jedan drugi Balkan“, kojim bi se izbjegla marginalizacija i dapače pospješila daljnja istraživanja na transdisciplinarnim osnovama. U srži tog programa Blažević vidi rekonceptualizaciju pojma Balkana pomoću prostornog obrata i postmoderne geografije, nadalje proučavanje heurističkog modela „Balkana kao heterotopije“, „mišljenja identiteta“ i „mišljenja granice“, teorijsko prilagođavanje postkolonijalne usmjerenosti na prostor, transnacionalni karakter epistemološke platforme te fokus na kulturne, političke i ekonomske transfere i transakcije, uz pomoć analize

40 Vidi: Clayton Koelb, „Reading as a Philosophical Strategy: Nietzsche’s *The Gay Science*“, u: *Nietzsche as Postmodernist: Essays Pro and Contra* (SUNY Press, 1990.), 143–160.

procesa translacije i paradigmi koju su postavili predstavnici tzv. „ukrštene povijesti“ (*histoire croisée*). Kroz heterotopiju atopičnog, Blažević vidi i način na koji se shvaća i razmišlja kultura u sklopu suvremene teorije te se suočava s problemom kulturne razlike i u općem smislu. Interesantno bi bilo pritom ispitati i prilagoditi ovaj teorijski-konceptualno itekako ambiciozan i poticajan program balkanoloških studija na primjeru proučavanja Srednje Europe, te moguće vizure „Mitteleurope kao heterotopije“, dakako uz sve posebnosti i različitosti u odnosu na Balkan. Treba pritom napomenuti da je, u odnosu na ovaj program vidno zastarjeli i konceptijski različit, ali ipak i u današnje vrijeme u sklopu balkanologije zanimljiv način razmatranja povijesti Balkana kroz tri razine povijesne analize i inzistiranje na zajedničkom kulturnom sustavu vrijednosti Balkana kojega je nastojao demonstrirati povjesničar Trajan Stojanović.⁴¹ Retrospekcija ili pak novo čitanje starijih historiografskih koncepcija ipak nije bit knjige Zrinke Blažević, pa ovo spominjanje ipak dolazi tek kao usputna opaska možda vrijedna razmatranja.

Nedostatak teorijskih rasprava u hrvatskoj historiografiji usmjerenih prema novim obrascima i njenim primjenama preklapaju se i s ponekad neopravdanim, a prečesto generalizirajućim stavom nekih povjesničara prema novim i suvremenim tendencijama koje se najčešće skupno nazivaju poststrukturalističkim/postmodernim. Razlog tome je ponekad i opravdan prigovor da su teorije tek same sebi svrha, odnosno da u praksi ne vode prema konkretnim istraživanjima ili korespondiraju s inicijalnom težnjom istraživanja vrela. Osim toga, kao što i sam Georg Iggers postavlja legitimno pitanje, dok teorije o postmodernoj historiografiji postoje, pitanje je „da li postoje i postmoderni oblici istoriografije“ (st. 93). Za razliku od toga, knjiga Zrinke Blažević ukazuje nam na slojevitost, međupovezanost i korisnost određenih modela, kao što je najnovija usmjerenost prema povijesti emocija ili neuropovijesti. Tradicionalno s pokretom *Annales* povezano proučavanje povijesti mentaliteta koje je, moglo bi se reći od samih svojih početaka, predstavljalo ambivalentnu točku istraživanja, jer su upravo mentaliteti postali jedan od najjačih karakteristika tog francuskog historiografskog pokreta, ali pritom nikada nisu u teorijsko-konceptualnom smislu u kontinuitetu proučavani na isti način na koji je primjerice povijesna demografija. Međutim, upravo kroz neuropovijest, povijest emocija i povijesnu antropologiju (što je u odnosu na potonje demonstrirao i André Burguière⁴²), Blažević pronalazi modus novog ožvljavanja i teorijskog osposobljavanja proučavanja povijesti mentaliteta, koji bi mogli dokinuti barem djelomično stalnu boljku tog teško „mjerljivog“ i empirijski udaljenog područja.

Zrinke Blažević preko translacijskog obrata ustvari zastupa pluralitet teorijskih paradigmi, te ih nastoji usustavljeno primijeniti na određena pitanja, područja i teme. Dok u slučaju povijesti Balkana donosi programatski spis vlastite vizije razvoja jednog područja, kada je riječ o imagologiji, radi se uglavnom o nadograđivanju, dodatnom transdisciplinarnom približavanju s povijesnom znanošću, te inovativnoj primjeni različitih teorijskih modela. Slijedeći to, Blažević tako primjerice nastoji ponovno definirati ključne pojmove kao što su predodžba, identitet i alteritet te potom analitički orijentirano imagološko istraživanje dodatno senzibilizirati prema suvremenim koncepcijama koje su proizašle iz lingvističkog i kulturnog obrata. Tako i knjiga *Prevodenje povijesti* ponovno ukazuje nadalje na nužnost inter- i transdisciplinarnog paradigme, ali i na kompleksnost koju takva analiza zahtijeva. Blažević pritom nisu strani oslonci ni književnost ili film, pa referirajući se na film *The Go-Between* (1970.) dodiruje zanimljivu poveznicu ovdje razmatranih djela. Osim što konceptijski film (nastao prema književnom predlošku Le-

41 Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi. Prva i posljednja Evropa* (Beograd: Equilibrium, 1997.).

42 André Burguière, *The Annales School: An Intellectual History* (Cornell University Press, 2009.), 219-242.

sleia Polesa Hartleya) odudara od intrigantne uvodne rečenice „povijest je strana zemlja: ondje se stvari rade drugačije“, jer su povijest i sadašnjost neraskidivo prepletene, ali zasebno poznate i jasne (dapače, moguće je tvrditi da je u filmu „okvir“ prošlosti jasniji). Film redatelja Josepha Loseya i scenarista Harolda Pintera otvara drugačiji pogled prema Rūsenovom shvaćanju narativnosti povijesti. Naime, za razliku od stripa *Vusi Goes Back*, u kojem je povijest „ispričana“, *The Go-Between* predstavlja neoblikovani narativ prošlosti, koji dakle čitavim vremenom trajanja upravo zahtijeva povijesno razmišljanje.⁴³

U kontekstu današnje historiografije knjige poput već spomenute Carrove, ali i mnogo suvremenije kao što su Braudelovi „pogledi“ na povijest (*Écrits sur l'Histoire*, I. iz 1969. i II. iz 1990.) i Hobsbawmova *On History* (1997.) nešto su rjeđe, a po svojem pristupu nastoje izbjeći determinizme kakvi su u ranije vrijeme, naročito kod polemički intoniranih tekstova u duhu Braudela, bili u određenom obliku običaj. Već krajem 20. stoljeća je očito raslojavanje historiografskih pravaca i škola, pojedinih pristupa i metoda, uskih sustava, ali i, u društveno širem smislu, ideologija i svih ekskluzivističkih ili dogmatski intoniranih teorijskih obrazaca. Moderna se historiografija u 21. stoljeću kreće u različitim smjerovima s manje ili više međuovisnosti; zadatak povjesničara je, prije svega, pratiti u što širem smislu te različite razvojne putove, pronalaziti poveznice i pomoću teorija ili koncepcija prevladavati ranije ucrtane granice. U tom nas smislu ovdje razmatrane tri knjige dalje potiču, provociraju, usmjeravaju. Govore nam o važnosti sustavnih istraživanja, ukazuju na to kako se nacionalne historiografije mogu preklapati ali i, uslijed drugačijeg političkog, ekonomskog, kulturnog i općedruštvenog razvoja, razilaziti, a da je pritom važno slijediti razvojne korake (Iggers). Bilo da se radilo o individualnim tematskim, žanrovskim ili teorijskim privrženostima ili o sustavnim timskim projektima koji su interdisciplinarni ili transdisciplinarni, važnost disciplinske (povijesno-teorijske, a nadasve znanstvene) matrice (Rūsen) pruža čvrst oslonac, polazište za daljnje nadograđivanje teorijskim paradigma i, još važnije, suvremenim putovima povezivanja različitih novih ostvarenja znanosti uz uvijek kritičku nit vodilje etabliranih teorijskih obrazaca (Blažević). Sve su tri razmatrane knjige dakako i limitirane, jer, unatoč želji da budu korisne široj struci i srodnim znanostima, same po sebi i svojoj formi nose određena ograničenja. Tako nema primjerice spomena tzv. *digital history*, načina prezentacije i reprezentacije prošlosti koji je u današnje vrijeme sve raširenije raspravljan u Sjedinjenim Državama i Europi, a koji sa sobom donosi čitav set pitanja koja se odnose kako na do sada etabliranu shematizaciju povijesti, tako i na područja teorije povijesti, metodologije i tehnike povijesti.⁴⁴ Ako se i može reći da su zastupnici tzv. „Cliometrics“ i Emmanuel Le Roy Ladurie bili u krivu kada su govorili o tome da će povjesničari postati programeri, danas te procjene pronalaze izmijenjene, ali interesantne rezonancije upravo na području digitalne povijesti. A upravo ovaj primjer jasno ukazuje koliko je kompleksno i nedostižno razgranato današnje razvijanje povijesne znanosti. Postavi li se pitanje kako dalje, nakon toliko „obrata“ i izmjena paradigmi u znanosti, odgovor mora biti barem djelomično jasniji upravo iz tri ovdje razmatrana djela. Na primjeru knjige Zrinke Blažević vidno postaje koliko je daleko doseglo umnožavanje različitih teorijskih obrazaca, a da je pozicija povjesničara-istražitelja pritom i dalje ostala jasna. On nužno vrši odabir i selekciju, odustajući od bilo kakve težnje za totalitetom, u

43 Dvije se interesantne, iako iz tematski različitih gledišta, rasprave na temu filma i povijesti mogu naći kod: Hildegard L. C. Tristram (ur.), *(Re)Oralisierung* (Tübingen: Gunter Narr, 1996.); Tim Ingold (ur.), *Key Debates in Anthropology* (New York: Routledge, 1996.).

44 Vrlo dobar početak istraživanja područja digitalne povijesti nudi: Toni Weller (ur.), *History in the Digital Age* (New York: Routledge, 2013.).

današnje se vrijeme usmjerava više nego prije na probleme, koncepte ili strukture, težeći na interdisciplinarnim i transdisciplinarnim paradigmatama ne kao nekim daljnjim stupnjevima razvoja, već kao elementima koji istraživača u kružnoj potrazi vode od disciplinarnog matrice dalje kroz teorijsko-metodološko područje (putujuće teorije) različitih obrata i smjerova, ali najzad – ako je istraživačko pitanje problemski postavljeno – natrag u sferu disciplinarnog. Zbog takvog cirkularnog odnosa Rüsena matrica može predstavljati osnovnu, ishodišnu – ali i završnu točku. Isto tako, taj odnos dopušta i nadogradnju kakvu zastupa Blažević, ali i brojne druge potrebne nadogradnje. Na kraju, pregled i sinteza pisanja povijesti kroz prošlo stoljeće ukazuje nam poput kompasa, koje su teorije i koncepcije možda spremne za revalorizaciju, reinterpretaciju ili uvođenje u našu historiografiju. Sve to vodi do jednog ili nekoliko planova, nekoliko „programa“ historiografije, koji, kako nam pokazuju knjige Iggersa, Rüsena i Blažević, moraju i mogu biti inkluzivni, teorijski i disciplinarno širokog zahvata, ali s pravilnim istraživačkim pitanjima i ciljevima. Na taj način i hrvatska historiografija može, prihvaćajući, kritizirajući, prilagođavajući i držeći se znanstvenosti, a povrh svega društveno odgovorno – pronaći nove načine povijesne spoznaje, dohvatiti „bijele mrlje“ historiografije te imati važniju ulogu u široj javnosti.

Filip Šimetin Šegvić

Časopisi, zbornici i knjige

Atti, vol. XLIV, Centro di Ricerche Storiche, Rovigno 2014., 616 str.

U izdanju rovinjskoga Centra za povijesna istraživanja (*Centro di Ricerche Storiche*) svjetlo dana je 2014. ugledao 44. svezak znanstvenoga časopisa *Atti*, koji – slijedeći već uhodan ritam dugogodišnjega izlaženja – umnogome predstavlja izvanredan interdisciplinarni historiografski pothvat. Zasluge za njegovo objelodanjivanje nesumnjivo pripadaju glavnomu uredniku Marinu Budicinu, kao i ostalim eminentnim znanstvenicima koji su članovi Uredničkoga odbora. U ovome opsežnome i kvalitetno koncipiranome godišnjaku objavljuju se rezultati minucioznih istraživanja dosad neotkrivene izvorne arhivske građe, pohranjene u brojnim domaćim i inozemnim arhivima, iz koje izvire niz zanimljivih povijesnih fragmenata, ponajprije o osebujnome istarskom prostoru, ali i o drugim dijelovima istočnojadranskoga priobalja.

Časopis se odlikuje već tradicionalnom strukturom, odnosno podjelom na veće zasebne tematske cjeline, pri čemu prva, naslovljena „Rasprave“ (*Memorie*) (str. 7-332), ukupno broji jedanaest članaka, dok je u okviru druge cjeline pod naslovom „Bilješke i dokumenti“ (*Fonti e Documenti*) (str. 333-607) objavljeno šest radova, a svezak zaključuje izdvojen prilog, koji je otisnut unutar poglavlja *In Memoriam* (str. 609-616).

Članci su tematski vrlo raznoliki, a prvi izvorni znanstveni rad „Aurelio Vergerio incarcerato a Gorizia nel 1585“ (str. 7-26) pisan je iz pera Federica Zulianija. U njemu se analiziraju dva dosad neobjavljena pisma, koja svjedoče o uhićenju pranećaka Pietra Paola Vergerija – znamenitoga koparskoga biskupa, diplomata i jednoga od najznačajnijih predstavnika reformacije. Oba su dokumenta pronađena u Državnome arhivu švicarskoga kantona Graubündena, pri čemu se kao primatelj prvoga pisma navodi Johann von Salis, ondašnji guverner Valtelline, dok je drugo bilo upućeno podestatu i Vijeću komune Samedan u pokrajini Engadin. U njima Aurelio Vergerio, koji je prema zahtjevima katoličkoga svećenstva iz Gorizije utamničen kao heretik i bjegunac, apelira na carske vlasti radi njegova puštanja na slobodu. Iz pisama doznajemo potankosti o njegovim putovanjima nakon bijega iz Italije, ali i o značajnome društvenom položaju koji je uživao u XVI. stoljeću.

„Istituzioni del diritto romano nel Capitolare di Momiano. La ricezione del diritto romano in Istria“ (str. 27-46) pregledni je rad Ivana Milotića, u kojemu razmatra utjecaj rimske i kanonskopravne tradicije na Momjanski kapitulat – dragocjen pravni dokument istarskoga srednjovjekovlja, datiranoga iz 1521., koji omogućuje bolje razumijevanje funkcioniranja momjanske zajednice. Uzevši u obzir dvije faze pravno-povijesnoga razvoja Momjana, autor je na osnovi analize pravne terminologije, koncepata i normâ utvrdio kako se tradicija rimskoga prava njegovala u vrijeme habsburške vladavine, kada je momjanskim kaštelom upravljala obitelj Raunicher, ali i nakon njegova pripojenja piranskoj komuni, odnosno potpadanja pod mletačku vlast tijekom izbijanja Rata Cambraiske lige.

Daniela Delia autorica je izvornoga znanstvenog članka naslovljenoga „Il ciclo del ‘Miracolo dell’impiccato’ nella chiesa di San Giacomo a Barbana“ (str. 47-61), u kojemu donosi opis barbarske crkvice, koja potječe iz XIV. stoljeća, ali i očuvanih fresaka koje krase njezinu unutrašnjost. Uspoređujući prizore s onima u obližnjim crkvama iz istoga razdoblja, autorstvo nad freskama pripisuje majstorima koji su bili u doticaju s kastavskom školom, a osobitu pozornost

posvećuje kasnogotičkomu slikarskom ciklusu legendâ o čudu sv. Jakova. Pritom valja naglasiti kako je sv. Jakov Stariji prema predaji propovijedao u Španjolskoj, kamo je njegovo tijelo nakon smrti odneseno na ukop, stoga se na osnovi ikonografske i stilske analize fresaka ukazuje na važnost ciklusa kao svojevrsnoga svjedočanstva o povezanosti Istre s hodočasničkim središtem Santiago de Compostela u španjolskoj pokrajini Galiciji.

Pok. William Klinger u izvornome znanstvenom radu „La guerra di successione spagnola e le origini dell'emporio di Fiume (1701-1779)“ (str. 63-85) donosi pregled turbulentnih povijesnih događanja, koja su odredila tijek razvoja dijela hrvatskoga pomorskog prostora koji se odnosi na emporij riječke luke, počevši od oblikovanja liburnijskoga limesa u rimsko doba, preko potpadanja Rijeke pod feudalnu vlast grofova Devinskih, obitelji Walsee i Habsburg, pa sve do zbivanja u okviru ratova za španjolsko i bavarsko nasljeđe. Velike promjene u razvoju riječke luke započinju 1717., kada je habsburški car Karlo VI. proglasio slobodnu plovidbu Jadranom s nakanom uspješnoga djelovanja na Siciliji, gdje se iskrcala burbonska vojska iz Španjolske, a dvije godine kasnije Rijeku i Trst slobodnim lukama. Od sredine XVIII. stoljeća započinje proces modernizacije uprave riječke luke i grada po uzoru na Trst, a provodio se pod nadzorom Dvorske komore iz Graza. Budući da ju se nastojalo što jače povezati s Ugarskom i u upravnome smislu, Rijeka je 1776. uključena u Severinsku županiju, koja je bila sastavnim dijelom Banske Hrvatske – državnopravne cjeline unutar zajednice ugarskih zemalja. Političku povijest toga razdoblja zaokružuje godina 1779., kada je rimsko-njemačka carica i hrvatsko-ugarska kraljica Marija Terezija izdala ispravu, kojom je Rijeka s okolicom definirana kao *corpus separatum* te izravno podređena ugarskoj kruni, čime je otvoren put njezinoj gospodarskoj afirmaciji.

U preglednome radu „Una febbre con sintomi maligni di petecchie' nella Terra d'Isola alla fine del Settecento“ (str. 87-107) Rino Cigui analizom arhivskih dokumenata sagledava uzroke i posljedice demografskih i gospodarskih poremećaja nastalih uslijed epidemije pjegavoga tifusa, koja se pojavila u Izoli između 1790. i 1791. Širenje zaraze bilo je uvjetovano slabim higijenskim uvjetima, infrastrukturnim nedostacima, ali i nedovoljnim obrazovanjem stanovništva o učinkovitim mjerama zdravstvene zaštite. Razvoju bolesti i teškomu sveopćem stanju svakako je pridonijela i prehrambena kriza, koja je nastupila u dvjema prethodnim gladnim godinama, odrazivši se u najvećoj mjeri na imunitet najsiromašnijih društvenih slojeva. Spomenute nedaće, koje su u kratkome vremenskom razmaku izmijenile zdravstvenu sliku, ostavile su dubok trag u istarskome društvu *Settecenta*, a o njihovim učincima svjedoče razna izvješća upućena magistratu providurâ i natprovidurâ za zdravstvo u Veneciji.

Transkripcija i analiza zanimljivoga dokumenta iz druge polovine XVIII. stoljeća, iz kojega se na vidjelo iznose glavni motivi sukoba između koparskih pučana i plemića, čine okosnicu obimnoga izvornoga znanstvenog članka Giovannija Radossija pod naslovom „Nobili e popolani a confronto. Il caso di Capodistria del 1770.“ (str. 109-173). Naime, pučani su, po uzoru na ostale istarske komune, nastojali dobiti dopuštenje o izabiranju dvojice predstavnika koji bi zastupali njihove interese, a žalbe upućene koparskomu podestatu i kapetanu Girolamu Marcellu bile su usmjerene protiv moćnoga plemićkoga sloja zbog njegova svojevrijednoga raspolaganja stvarima koje su bile dijelom javnoga dobra. No, pokušaji izjednačivanja prava rezultirali su razbuktanom raspravom, koja naposljetku nije urodila plodom. Zadržavanjem *statusa quo* ishod je bio povoljan isključivo za plemiće, a neuspjeli reformistički zahtjevi ukazivali su na puno dublji problem – nemogućnost mijenjanja sustava mletačke države, koja je ulazila u razdoblje sutona.

Slijedi izvorni znanstveni rad „Note storiche su Lupogliano nei secoli XVIII e XIX: il saccheggio, la situazione stradale, la vendita“ (str. 175-199), koji potpisuje Slaven Bertoša.

Podrobno analiziravši arhivske dokumente, pohranjene u riječkome i mletačkome državnom arhivu, koji predstavljaju prvorazredno vrelo za proučavanje društvenih i političkih prilika u istarskome novovjekovlju, autor se osvrnuo na događaj koji je uvelike opterećivao odnose između *Serenissime* i Lupoglavske gospoštije pod okriljem Habsburgovaca, a riječ je o pljački lupoglavskoga kaštela, koja se dogodila 1782. Od iznimnoga su značenja i topografske skice Lupoglavštine, koje čine jedan od ključnih izvora za poznavanje povijesne toponimije toga područja. Naposljetku se razmatra spis o prodaji spomenutoga kaštela koncem XIX. stoljeća, koji sadrži detaljan nacrt samoga zdanja i njegove okolice, istodobno pružajući uvid u vrste zemljišta i složene vlasničke odnose.

Egidio Ivetic u preglednome radu „Per una storia dell’Adriatico“ (str. 201-210) predlaže stvaranje nove, jedinstvene povijesti Jadranskoga mora, promatranoga kao povijesne regije Europe i Sredozemlja. Počevši od znamenitoga mediteranologa i središnje ličnosti „druge generacije *Annales*“ Fernanda Braudela – koji je, afirmiravši teoriju povijesti mentaliteta, u historiografiju unio senzibilitet za nove istraživačke prodore u strukturu „dugoga trajanja“, u kojima se odražava dubinsko povijesno kretanje čovječanstva – Jadran se smatra(o) kolijevkom različitih zemalja, kultura i religija, ali i biserom u koji su utkane brojne legende i povijesne priče. Budući da su se na Jadranu stoljećima prožimale tekovine brojnih civilizacija, nemoguće je iznijeti jednoznačnu definiciju toga prostora, koji je bio poprištem dinamičnih gibanja, ali i ogledalom u kojemu se zrcale kolektivni i individualni identiteti, stoga se s punim pravom označuje kao mikrokozmos mediteranskoga, a samim time i europskoga univerzuma.

„La crisi agricola degli anni 1851–1863 ed i suoi riflessi nella penisola istriana“ (str. 211-248) naslov je preglednoga rada Denisa Visintina, u kojemu obrađuje niz nemilih događaja koji su u prvome desetljeću druge polovine *Ottocenta* rezultirali stanjem opće bijede, gladi i oskudice, izazvavši stalnu nesigurnost među istarskim žiteljima. Društvene promjene, koje su označile slom feudalnoga uređenja, te klimatske oscilacije, uslijed kojih dolazi do širenja raznih epidemija, dovele su do smanjenja proizvodnje i velike poljoprivredne krize, u čijim su okovima najviše stradali Poreština, Kanfanarština te dijelovi unutrašnjosti Istre. S obzirom na okolnosti u kojima je nakon agrarne kataklizme uslijedilo demografsko opadanje, koje je za sobom povlačilo problem nedostatka radne snage, pojavila se izražena potreba za obnovom gospodarstva, ali i za različitim institucionalnim oblicima obrazovanja radi stjecanja temeljnih znanja i vještina u poljoprivrednoj djelatnosti.

Izvorni znanstveni prilog „Repertori di canto sacro tradizionale nelle consuetudini rituali dei tempi di Quaresima e Passione nell’area adriatico-orientale (Istria e Quarnero)“ (str. 249-316) autora Davida Di Paolija Paulovicha posvećen je prikazivanju i opisivanju tradicionalnih repertoara liturgijskih pjesama, koje su se u okviru vjerskih obreda izvodile tijekom korizmenoga razdoblja i Velikoga tjedna u značajnijim istarskim i kvarnerskim crkvama, kao i u dalmatinskim biskupijskim sjedištima. Uz iznošenje općih karakteristika i razlika između glazbeno-sakralnih oblika, naposljetku se prilažu prijepisi nekih od najpoznatijih hvalospjeva.

Prvi dio sveska zaključuje pregledni rad Sandra Cergne naslovljen „L’istrioto: cenni storici“ (str. 317-332), u kojemu se dijakronijski prikazuje razvoj istriotskoga ili istroromanskoga narječja u jugozapadnoj Istri od samih početaka romanizacije do današnjega stanja jezične globalizacije, u kojemu se suočava s opasnošću od postupnoga nestajanja. Iako su u prošlosti bili rašireniji, istriotskim su se dijalektima nekoliko desetljeća unazad aktivno služili žitelji Rovinja, Balâ, Galizane, Šišana, Fažane i Vodnjana, no na temelju terenskoga istraživanja ustanovljeno je kako se u potonjim dvama mjestima nisu uspjeli održati u komunikaciji. S ciljem potpunijega razu-

mijejanja jezične situacije i dubljega poznavanja podrijetla toga autohtonoga istarskoga govora autor ukazuje na nužnost multidisciplinarnoga pristupa, odnosno na razmatranje raznorodnih sastavnica koje su odigrale presudnu ulogu u njegovoj evoluciji, ali i u izumiranju.

Cjelinu „*Fonti e documenti*“ otvara pregledni članak Marina Budicina „*Contributo alla conoscenza dei registri parrocchiali di Rovigno*“ (str. 335-366). Predmetom su ovoga rada matične knjige rovinjske župe kao vrijedan, nepresušan izvor za proučavanje specifičnosti određene mikrosredine, koje ne pružaju isključivo materijal za puku statističku obradu, nego početnu građu za razotkrivanje svakidašnjice „malih“ ljudi. U uvodnome dijelu autor donosi sažet pregled povijesnoga razvoja matičnih knjiga, osvrćući se na odredbe u skladu s kojima su se one vodile, a potom se usredotočio na razmatranje društveno-političkih i demografskih prilika na istarskome prostoru, pri čemu središnje mjesto zauzimaju ključne promjene i procesi koji su oblikovali rovinjsku stvarnost. Predstavljeni su osnovni podaci o smještaju rovinjskih župnih knjiga, a pored materijalnoga opisa i prikaza njihova sadržaja, posebna se pozornost posvećuje prvomu upisu u zasebnim matičnim knjigama krštenih, vjenčanih i umrlih.

Matija Drandić potpisuje izvorni znanstveni rad „*I registri parrocchiali di Gallesano: analisi del più antico manoscritto (parte seconda)*“ (str. 367-414), koji se zasniva na obradi podataka crpljenih iz najstarije matične knjige galižanske župe iz XVI. stoljeća. Razrađuje se problematika migracijskih kretanja, stoga se u tome kontekstu donosi popis svih matičnih mjesta doseljenikâ spomenutih u galižanskim maticama krštenih, vjenčanih i umrlih, pri čemu se toponimi navode u izvornome i suvremenome obliku, što pridonosi stvaranju cjelovitije slike o međusobnim kontaktima na istarskome području. U nastavku se daje uvid u društvenu strukturu Galižane, a samim time i u različite aspekte svakodnevnoga života. Razmatranja i zaključci potkrepljuju se priloženim popisom imena i prezimena pripadnikâ različitih staleža i vršitelja brojnih zanimanja, koji se spominju u župnim maticama, što svakako pruža temelj za istraživanje povijesnih, toponomastičkih i antropološko-socioloških fenomena.

U izvornome znanstvenom članku naslova „*Statuto del castello di Orsera: con cenno particolare alle caratteristiche linguistiche*“ (str. 415-498) Jakov Jelinčić bavi se vrsarskim Statutom iz 1609., koji je u Udinama dao objaviti porečki biskup Leonardo Tritonio, a sve do njegova opetovanoga tiskanja 1982.–1983. u *Attima* rovinjskoga Centra za povijesna istraživanja zaslugom Marina Budicina smatrao se zagubljenim. Autor je dvadeset godina kasnije u Biskupijskome arhivu u Poreču pronašao novi prijepis Statuta zajedno s prijepisom iz pera nepoznatoga biskupa. Na temelju analize jezičnih osobitosti te građanskih i kaznenih odredaba pokušao je ustanoviti sličnosti i razlike između dvaju navedenih prijepisa, stoga na kraju rada donosi usporedne tablice i popis glava kojima se predviđala smrtna kazna, izvodeći zaključak kako je cilj porečkoga biskupa kao feudalnoga gospodara Vrsarske grofovije nesumnjivo bilo donošenje odluke o stupanju na snagu ovoga Statuta, kojim su se uređivale različite sfere pravnoga, društvenoga i gospodarskoga života.

Tullio Vorano potpisuje autorstvo preglednoga rada „*Il carteggio Luciani-Millevoi (II parte)*“ (str. 499-562). Nakon iznošenja sadržaja prvih trideset triju pisama iz korespondencije labinskih intelektualaca Tomasa Lucianija i Piera Milevoia u 43. svesku *Atti*, na stranicama ovdje prikazanoga sveska otisnuta su pisma koja je Tomaso uputio spomenutomu prijatelju u razdoblju između 1880. i 1888. Pisani puni topline, poštovanja i dubokih prijateljskih osjećaja, ovi su tekstovi vrijedna građa za proučavanje života i djela dvojice znamenitih Labinjana, ali i za razumijevanje tadašnjih društvenih i političkih prilika na istarskome, ali i venetskom podneblju.

Koristeći se studijom Bernarda Benussija *Storia documentata di Rovigno* iz 1888., kao i podacima iz matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih rovinjske župe za razdoblje od 1880. do 1890., Marko Jelenić je u preglednome radu „Sole e pioggia a Rovigno. Cenni sul clima e demografia a fine Ottocento“ (str. 563-581) nastojao rekonstruirati tijek klimatskih promjena i njihov utjecaj na demografska kretanja u Rovinju na izmaku XIX. stoljeća. Temperaturne su vrijednosti bile određene prirodnim karakteristikama i zemljopisnim položajem, koji je gradiću na zapadnoistarskoj obali omogućivao dobru gustoću naseljenosti i stanovit gospodarski prosperitet. Velika je kriza smrtnosti s povećanjem stope na čak 200% u odnosu na dotadašnje uobičajene vrijednosti zabilježena 1886., ali ona nije bila povezana s izrazitim klimatskim oscilacijama, nego sa širenjem bolesti, nedostatkom medicinskoga osoblja i pružanja potrebne zdravstvene njege, no već se sljedeće godine ritam rođenja i smrti ustalio, izašavši iz okvira ekstremnih vrijednosti.

U preglednome članku „Lo statuto del consorzio delle saline di Capodistria (1872)“ (str. 583-607) Kristijan Knez sagledava razvoj solne industrije u Kopru i Piranu tijekom XIX. stoljeća, pri čemu se u središtu zanimanja nalaze rasprave oko pokretanja modernizacijskih procesa proizvodnje nakon što je Habsburška Monarhija u Prusko-austrijskome ratu izgubila pokrajine Lombardiju i Veneto, stoga se nastojala pronaći mogućnost ponovnoga osvajanja važnoga tržišta sjeverne Italije. U novonastalim političkim i društvenim okolnostima austrijske su vlasti predlagale uvođenje zajedničkoga Statuta za koparski i piranski konzorcij. Na tragu takvoga rješenja u Trstu, gdje se nalazilo sjedište Namjesništva za Austrijsko primorje, 1866. održan je susret predstavnika obaju konzorcija s habsburškim vlastima, međutim zbog sukoba interesa i nemogućnosti pronalaženja zajedničkoga sporazuma pojavili su se otpori, a njihovi razmjeri, kao i faze u postizanju dogovora o sastavljanju novoga dokumenta, kojim bi se uredili odnosi između vlasnika solana i radnika te konzorcija i Vlade, mogu se iščitati iz samoga Statuta Konzorcija koparskih solana, čiji se članci, uz popis vlasnika koparskih solana, donose u drugome dijelu rada.

Atti završavaju rubrikom *In memoriam*, čijim je sastavnim dijelom prilog Diega Rediva „Il coraggio e la passione. In morte dello storico William Klinger“ (str. 609-616), u kojemu se odaje priznanje nedavno preminulomu riječkomu povjesničaru Williamu Klingeru za njegov izvanredan doprinos međunarodnoj historiografiji, a napose proučavanju moderne hrvatske i jugoslavenske povijesti. Iznose se kratke crtice o njegovu životu i znanstvenome radu te iznimnoj svestranosti, koja mu je omogućila da u potpunosti afirmira osobine vrsnoga erudita.

Zahvaljujući istaknutim znanstvenicima, stručnjacima, ali i zaljubljenicima u razotkrivanje pabiraka neprocjenjivoga povijesnoga blaga, čije veliko zanimanje za obrađivanje raznolikih tema, iz kojih na površinu izbijaju dinamična zbivanja, istinske ljudske sudbine i njihovi životni putovi, usponi i krizni trenuci društvenih zajednica u Istri i na susjednim podnebljima, doista ne jenjava, još jednim voluminoznim sveskom javnosti se podastire vrlo bogat sadržaj, kojim se produbljuju postojeće i prikazuju nove spoznaje o raznovrsnim aspektima minule stvarnosti. *Atti* stoga iz godine u godinu otvaraju nove mogućnosti za povezivanje mnoštva srodnih, a ponekad i naizgled nespojivih znanstvenih disciplina, otkrivajući široko prostranstvo povijesne zbilje, koje spremno prigrljuje neumorne istraživače željne proširivanja historiografskoga horizonta.

Samanta Paronić

***Rijeka Sava u povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavanskom Brodu 18.-19. listopada 2013.*, Branko Ostajmer (ur.), Slavanski Brod, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015, 603 str.**

U prostoru hrvatske suvremene historiografije jedino spomena vrijedno mjesto istočno od Zagreba je Slavanski Brod. Tamošnja Podružnica Hrvatskog instituta za povijest, posvećena istraživanju povijesti Slavonije, Srijema i Baranje, proteklih je godina izrasla u primjer dobre prakse, i to ponajprije na planu animiranja neafirmiranih/mladih historičarskih snaga (natječaj za povjesničare/ke mlađe od 26 godina) te organiziranja problemski i interdisciplinarno koncipiranih znanstvenih skupova, tematski inspiriranih Slavonijom, ali i mogućnostima operacionaliziranja naprijed istaknutih obilježja. Tako je preklanjski skup o Savi, čiji zbornik ovdje prikazujemo, bio drugi u nizu „Brodskih povjesničarskih susreta“/“Symposium Brodensiorum historicorum“ (prvi je bio posvećen Josipu Matasoviću, prošlogodišnji pak Franzu Vaničeku i vojnokrajiskoj historiografiji; ovogodišnji problematizira povijest slavonskih šuma).

Kako smo opću ocjenu skupa o Savi prethodno već bili iznijeli (*Ekonomska i ekohistorija*, IX, 9, 2013, 197-198), a možemo reći da ista vrijedi i za pripadajući zbornik, ovdje ćemo je odmah ponoviti, te na njoj graditi daljnju razradu. Ukratko, *Rijeka Sava u povijesti* strukturno funkcionira pomalo hegelijanski. Teza, tj. kvalitetna ideja i konceptualni okvir skupa/zbornika, kroz samu realizaciju, odnosno kroz njenih 25 odsječaka (radova), prolazi kroz svojevršno anti-tetično „čistilište“. Jer jasno je da je naša historiografska scena premala i u svakom smislu presiro-mašna (kadrovima, projektima, vremenom, novcem) da bi povodom jedne ipak specijalizirane teme mogla okupiti 25 radova/znanstvenika koji će redom iskazivati jednaku razinu praktično očitovanog suglasja s riječima kojima je svojedobno najavljen skup o Savi: „Znamo danas već dovoljno dobro da se povijest ne može svesti na svoju političku dimenziju ili na zbirku političkih biografija, i ne odričući nipošto važnost političkoj povijesti, skupom, kakav je ovaj o Savi, želimo pokazati da u povijesti djeluju i drugi važni faktori, da su moguće i drukčije perspektive“ (Stanko Andrić, programska knjižica skupa).

Iako multiperspektivnosti zbornika doprinosi učešće ne samo hrvatskih, nego i srbijanskih, slovenskih i bosanskohercegovačkih povjesničara/ki, kao i znanstvenika iz nekih drugih disciplina (arheologije, filologije, muzeologije, urbanistike), većina tekstova, promatrana pojedinačno i na eksplicitnoj razini, ne spada u uzorna ekohistorijska ili novohistorijska ostvarenja (štoviše, neki su od ovih „ideal-tipova“ veoma udaljeni). Ipak, po sagledavanju zbornika kao zaokružene cjeline, nije da se ne da otvoriti poticajna pitanja te povući zanimljive komparativnohistorijske i interdisciplinarnе relacije. Dapače, u tom smislu *Rijeka Sava u povijesti* u konačnici djeluje dinamičnije od referentnih točaka iz prošlosti, npr. zbornika *Plovidba na Dunavu i njegovim pritokama kroz vekove* iz 1983. (potonji je, s druge strane, empirijski minuciozniji, valjda u duhu epohe u kojoj je bilo vremena i novca za arhivski rad).

No, da vidimo kako smo stigli do gore iznesenog suda. S prvenstvenom željom da istaknemo spomenuti problemski moment koji se „između redaka“ *Rijeke Save u povijesti* (ipak) rastvara, na objavljene se radove nećemo osvrnati redom i pojedinačno, nego unutar četiri kategorije, definirane s obzirom na intenzitet i oblik artikuliranja Save kao interdisciplinarnog i multiperspektivnog istraživačkog pitanja, ali i s obzirom na stupanj metodološke i općeznanstvene akribije, da ne kažemo etičnosti (ovo nam se učinilo pažnje vrijednim mjerilom, budući da su znanstveni skupovi i njihovi prateći zbornici podložni akademskom „švercanju“ i plasiranju „podgrijanog“ sadržaja). Tako smo u prvu kategoriju smjestili priloge koji su se, na ovaj ili onaj način, temom i

analizom podjednako istakli u svakom od dvaju parametara. U drugoj su se našli konceptualno tradicionalni radovi „spašeni“ temeljnim obilježjem kvalitetnih konceptualno tradicionalnih radova – sadržajnom minucioznošću i izlagačkom preglednošću. Treću čine prilozi koji pretendiraju ka inovativnoj problematizaciji, ali uslijed aljkave i površne analize dopiru do razine pseudoinovativne problematizacije, najblaže rečeno. Četvrta je kategorija pripala radovima čija je jedina poveznica sa Savom to što predmet svog izlaganja smještaju u njen geografski okvir. Ideja opisane kategorizacije nije nužno u tome da se radovi iz zbornika smjeste na nekakvu vrijednosnu rang-listu, nego naprosto u tome da ih lakše i čitkije predstavimo.

Dakle, redom. Budući da je zbornik kompilirani kronološki – očekivano, jer kao što rekossmo, programatske riječi su jedno, a mogućnosti problemske prakse drugo – otvara ga tekst Marije Buzov i Vesne Lalošević „Rijeka koja spaja: slika Save u duhovnoj kulturi kasnoantičkih rimskih središta“ (17-41). U našoj se kategorizaciji navedeni tekst našao u prvoj skupini zbog toga što na iscrpan način rekonstruira ulogu Save u ekonomskom i komunikacijskom sistemu Carstva, ali i u mentalnom poretku stanovništva antičke Posavine (doduše, u kontekstu rimskog perioda izvjesna olakotna okolnost je u tome što je izvora taman toliko da se struktura uspije ocrtati, ali ne i zamutiti „suvišnim“ detaljiziranjem). Upućenijem čitatelju „Rijeka koja spaja“ bit će još jedan dokaz transepohalne „savske istine“: Sava puni(ji)m plućima diše jedino onda kad je dio šireg sistema, integranog na snažnoj političkoj platformi. Autorice navode da su riječna božanstva *Danuviusa* i *Dravusa*, *Savusa* i *Colapusa* međuovisna, kao i to da se Siscija u nekim izvorima vezuje uz Dunav (20, 28). U niz umećemo osmanski izvor iz 16. st. koji Osijek opisuje kao grad na Dunavu, a zaključujemo podatkom da 1953. u Sisku sjedište formira – Dunavski Lloyd, buduće drugo najveće riječno brodarsko poduzeće u SFRJ (410-411). Ukratko, ništa bez podunavskog, ili u slučaju Save, podunavsko-jadranskog konteksta.

U prvu smo kategoriju svrstali i rad Hrvoja Gračanina posvećen Savi u srednjovjekovnim narativnim vrelima (55-75). Strogo gledano, ovo je možda i jedini rad u čitavom zborniku koji polazi s osviještene subdisciplinarne pozicije, u duhu koje nastoji analizirati prilično velik uzorak izvorne građe (radi se, konkretno, o naratološko-semiotičkoj analizi pojma rijeke Save u dvadesetak kasnoantičkih i srednjovjekovnih izvora). Jasno, s obzirom na skućeni vremensko-publikacijski okvir, do izražaja dolazi, uvjetno rečeno, slaba strana rada, a ta je da se Gračaninova analiza zapravo ni „ne stigne“ razviti. Sljedeći rad koji „propuštamo“ u prvu kategoriju je prilog Marije Karbić i Brune Škrebline „Grad na rijeci ili pored nje: srednjovjekovni Zagreb i rijeka Sava“ (163-179). Tekst, naime, jest koncipiran dosta inovativno (npr. pogled na grad kao na sustav socioekoloških odnosa), pa čak i u užem smislu ekohistorijski, međutim dimenziju empirijske operacionalizacije zacrtane koncepcije, slično Gračaninu, ne odrađuje odveć dubinski, nego tzv. principom ladica („Sava i gradski posjedi“, „Prijelazi preko Save“, „Plovidba i ribarstvo“, „Obrambena snaga“ i sl.). Za razliku od priloga Karbić i Škrebline, onaj Stanka Andrića („Rijeka Sava kao protuturski bedem, do pada Bosne“, 205-235) nema problem s „ladicama“, nego – s artističnošću (koliko god to zapravo bio „slatki“ problem). Suprotno očekivanjima potaknutima otrcanim naslovom, Andrićev se tekst o kolopletu ugarsko-(hrvatsko-bosansko-srpsko) – osmanlijskih odnosa u široj Posavini uoči prijelomnih godina kraja 15. i početka 16. st., „pije“ gotovo poput kakva povijesnog romana. U tom smislu i njegova konceptualna osviještenost djeluje uvjetno, tj. kao posljedica ne znanstvenih, već spisateljsko-umjetničkih razloga. Kako bilo, Andrićev prilog ističe bitnu, a često previdanu činjenicu – Sava nije bezvremenski sinonim za granicu. Potonja se, politički, a onda i mentalno, na ovoj rijeci više puta kroz povijest stvarala i rastvarala, pri čemu je 15. st. ilustrativno u pogledu prvog.

Po čitkosti, uz bok prethodnom radu stoji onaj Roberta Skenderovića. Tekst „Sanitarni kordon na Savi i začetci javnog zdravstva u Slavoniji“ (313-325) iskazuje zavidnu vještinu postizanja koncizne sadržajnosti. Na svega desetak stranica, Skenderović uspijeva dati dijakronijski pregled povijesti sanitarnog kordona na Savi, opisati njegova obilježja promatrano iz mikro- i makroperpektive, te sve to ispreplesti s prohodnim teorijskim argumentacijama i ilustrativnim izvornim primjerima. Moć analističke povijesti na djelu.

Naposljetku, u prvu smo kategoriju uvrstili i tekst Anice Bilić, „Rijeka Sava i *Scriptores Interamniae*“ (347-381), koji, sve u svemu, odiše vrlo izraženim transdisciplinarnim i književno-povijesno-teorijskim potencijalom. Uz relativno malo zapadanja u opća mjesta što analizu degradiraju u špekulaciju (Sava kao granica „predziđa kršćanstva“ i tragična crta podjele hrvatskog naroda), autorica nudi zanimljiv spoj arhetipske analize i književne povijesti rijeke izvedene na tragu E. R. Curtiusa, obuhvaćajući pritom ne samo „visoke“ književne vrste, nego i npr. šokačke distihe iz narodnih usmenih pjesmarica („Kad urodi vinograd na Savi/Onda će se ženiti bečari“, ili: „Da mi nije kirije na Savi/Ne bi imo šubare na glavi“, 371). S tim u vezi, Bilić postavlja intrigantni koncept Save kao memorijskog medija posavske kulture, što se, primjećujemo, itekako uklapa u ekohistoričarsku tezu o fenomenima „vrlo dugog trajanja“ (Jean Guilaine).

Sljedeću skupinu tekstova čine oni koji su, na tradicionalnijim (historiografskim) konceptualnim osnovama, ostvarili visoku razinu informativnosti, a time nerijetko i spoznajne svježine, ponajprije zahvaljujući iznošenju izvorne građe. Ovdje stoga moramo napomenuti – *vis à vis* toga što „kategorizacijska“ struktura prikaza vjerojatno nosi (pre)naglašen ocjenjivački prizvuk – da bi se svaki od ovih tekstova mogao naći i u prvoj kategoriji, kad se ne bi nalazili u zborniku koji programski teži naglašavanju inovativnih problematizacija i interpretacija, prije nego klasičnim i uže historiografskim odlikama. Uglavnom, „najraniji“ među ovima je tekst Hrvoja Kekeza o „značenju skela na Savi za knezove Baboniće krajem 13. i početkom 14. stoljeća“ (105-125). Rad pruža analizu uloge koju je rijeka imala u ekonomskom i političkom režimu feudalne porodice regionalnog značaja (jugozapad srednjovjekovne Slavonije, „polumjesec“ od današnjeg Prigorja do Pounja). Konkretno, na primjeru Babonića se očituje ona teza da veliku rijeku može optimalno valorizirati samo sistem, a ne partikularizam. Babonići, naime, mada u tom periodu moćniji i od zagrebačkog biskupa (120), Savu (geo)politički nikad nisu uspjeli „preći“. Kekezovom je radu epohom, pa i problemom blizak tekst Marka Jurkovića, „Rijeka Sava i Zagrebački kaptol u razvijenome srednjem vijeku“ (127-161). No ovaj se tekst još bolje nadopunjuje s gore spomenutim prilogom Karbić i Škreblina – njihov tekst pruža koncept, dok Jurkovićev daje iscrpnu empirijsku razradu, doduše ne na primjeru Gradeca, već kaptolskih kanonika. Najveća pak vrijednost koju nudi sam po sebi, jest to da iznoseći događajnicu odnosâ kanonika i prisavskog okoliša, zapravo rekonstruira mrežu mikroekonomskih postupaka kojima je Kaptol provodio okrupnjavanje svojih razasutih posjeda u velike i kompaktne ekonomske cjeline.

Miha Kosi analizirao je Savu „kot prometnu povezavu Kranjske in hrvaških dežel“ 13.-18. stoljeća (181-203). Istraživački korektan, vizualno najbolje opremljeni rad u zborniku, do izražaja dolazi ponajprije zato što posredno vrši komparaciju između prometnog značaja Save i Ljubljane. „Globalno“ gledano, značaj je potonje u najvećem dijelu razmatranog razdoblja – veći, zato što se nalazi na važnom koridoru Beč – Graz – Jadran. Transregionalni značaj Save raste tek od druge polovice 18. st. i razvoja sustava žitne trgovine. Inače su tisućljetno obilježje savske svakodnevice – Kosijev tekst to čak i doslovno ilustrira – primitivne splavi pokrajinskog dosega, istisnute s povijesne scene tek dramatičnim rezom oko 1945.

Koliko je neki društveni lom snažan, vjerojatno se najbolje vidi po tome uolikoj mjeri i koliko brzo savladava tisućljetne ekološke režime. U tom bi smislu parnjak Kosijevom tekstu mogao biti rad Ivane Horbec i Milana Vrbanusa, „Sava – poticaj i prepreka trgovini u 18. stoljeću“ (281-311), zanatski pedantna kvantitativno-historijska artikulacija mukotrpnog i nedovršenog procesa privođenja Save punoj prometnoj svrsi tijekom 18. stoljeća. Slična obilježja, ali u okviru gavacijevske etnografije, iskazuje i prilog Karoline Lukač o savskim vodenicama na području brodskog Posavlja (327-345). Ukratko, dva rada nad kojima će se možda i zadržati, ali će se također izvući i dosta korisnih informacija.

U smislu čitateljske „nadgradnje“ zanimljivih informacija i sadržajnosti, prilog Vlatka Čakširana („Rijeke Sava i Kupa u gospodarskom razvoju grada Siska“, 401-414) jedan je od poticajnijih (na nj smo, uostalom, ovdje već i referirali). Tekst pokazuje uolikoj je mjeri Sisak sudbinski povezan sa Savom. Da se zadržimo samo na 20. st.: i Rafinerija i Željezara nastale su uslijed mogućnosti riječne komunikacije s Dunavom. Iz ove je povezanosti proizašla i funkcija Siska kao riječne kapetanije te sjedišta brodarskih agencija, poduzeća (spomenuti Dunavski Lloyd) i lučkih postrojenja (danas čekamo fondove EU kao ozebli sunce; prije 50 godina sisačka je luka sama kupovala dizalice i gradila pretovarne stanice, 411). Geopolitičkom dekonstrukcijom i periferijalizacijom Save – danas smo opet „graničari stari“ – čitav se ovaj sustav raspao, a s njime i Sisak.

Tekst urednika zbornika, Branka Ostajmera, o tegobama posavskog naroda u svjetlu saborskih rasprava 1868.-1918. (415-449) paradigmatički je predstavnik druge kategorije. Autor je načinio vrlo detaljnu analizu izvora, koju je moguće reflektirati u mnogo smjerova. Jedan od zanimljivijih je taj da se pristupi usporednom čitanju saborskih zapisnika koje nam donosi Ostajmer, i zapisnika našeg suvremenog Sabora. Iste jalove rasprave, palijativne i populističke mjere, isto fingiranje suvereniteta i odgovornosti dovelo je do kozmičke udaljenosti između saborske forme i grube, često po život opasne, posavske realnosti. Iako smo ovdje istakli spisateljsku vještinu nekih drugih autora, kao najupečatljiviju kompozicijsku minijaturu u zborniku – uz koju Ostajmerovom radu konceptualna razglabanja nisu ni potrebna – valja istaknuti parafrazu koja opisuje kako je selo Bosut blizu ušća istoimene rijeke, „nekad čitav kilometar udaljeno od obale [Save], u trenutku Popovićeve interpelacije“ od nje bilo udaljeno „tek nekih 10-12 metara“ (427)!

Ako Ostajmerov tekst donosi empirijski najsugestiviji detalj u zborniku, podaci izneseni u prilogu Milana Gulića („Sava u jugoslavenskim planovima o proširenju mreže unutrašnjih plovnih puteva“, 479-503), potiču na iznošenje bitne ekohistorijske generalizacije. Naime, isprva je teško pojmiti što se to moralo vrzmati po glavama onih koji su, u svim tim planovima stvaranima od kraja 18. st. pa sve do prije 40-50 godina, predviđali izgradnju kanalâ-tunelâ kroz Gorski kotar i ispod Kapele, ili pak kanalizaciju rijeka poput Une i Unca, Zrmanje i Krke, gornje Nereve i dr. No potom se kao jedino logično objašnjenje nametne spoznaja o tome kako su nastala zapadna kapitalistička, industrijska, ili kako najviše volimo reći, bogata društva. Nesmiljenim izrabljivanjem ne samo ostalih društava diljem planeta, nego i prirode same. I Una, i Zrmanja, i Krka bile bi kanalizirane i monetizirane, baš kao što su kanalima „izbušene“ Engleska ili Francuska, samo da je bilo akumuliranog kapitala. Budući da su i prva i druga Jugoslavija po mnogočemu bile bliže izrabljivanom Trećem, nego izrabljivačkom Prvom svijetu, na kraju je izgrađen samo najpreči kanal, onaj Dunav-Tisa-Dunav. Pitanje o tome je li nas prosvjetiteljska kultura progresa dovela do civilizacijskog vrhunca, ili na rub sloma, i nadalje ostaje (barem s ekološke strane gledano).

Aleksandar Kadijević u radu o urbanističkom razvoju beogradskog priobalja 1918.-1941. (505-524) obrađuje temu zanimljivu s aspekta koji je relevantan (i) u kontekstu aktualnih developersko-špekulantskih ideja o „Beogradu na vodi“. Naime, prva reakcija na ove očituje se kroz pitanje: „Pa zar Beograd već nije na vodi?“ Kadijevićev tekst lijepo pokazuje da zapravo i nije. Na vodi je bio pogranični Beograd, trgovačka kopča između Srednje Europe i Balkana. Beograd-prijestolnica, osobito u razdoblju 1918.-1941., kad je „čaršija“ uhvatila svojih – ali, avaj, ni pet minuta – imperijalističke konjunktore, reprezentira se na prostranom platou poviše rijeke.

Dvije trećine *Rijeke Save u povijesti* sačinjavaju problemski manje-više iskoristivi i sadržajno promišljeni prilozi (samo s njima, zbornik bi brojao i dalje respektabilnih 400-tinjak stranica). Međutim, osvrnimo se ukratko i na druge dvije kategorije. U problemski relativno inovativno postavljene, ali izvedbeno površne radove uvrstili smo priloge Damira Matanovića (o svakodnevi slavonskih krajišnika u 18. st., 251-259), Hrvoja Petrića („O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća“, 261-279) i Zlate Živaković-Kerže („Čovjek i okoliš na granici...“, 383-400). Dok su Matanović i Živaković-Kerže „podgrijali“ pojedine fragmente iz svojih ranijih tekstova, Petrić se dohvatio nekoliko pristupačnih i ilustrativnih, a time i notornih izvora (npr. von Taube, Relković, *Hrvatska na tajnim zemljovidima*), te ih brzopleto „provukao“ kroz osnovne teorijske sheme ekohistorijske paradigme (npr. Donalda Worstera). S druge strane, radove iz četvrte kategorije obilježava tehnički korektna izvedba, ali i posvemašnji izostanak bilo kakvog pokušaja strukturnog ili problemskog povezivanja predmeta istraživanja s općom temom zbornika. Eto se tako slučajno da Sava tvori geografsku mizanscenu niže pobrojanih priloga, pa su i oni – iz razloga poznatih jedino organizatorima – „upali“ na skup o njoj, a potom i u ovaj zbornik: Anita Rapan-Papeša (o granici kasnoavarske države, 43-54), Miloš Ivanović i Boris Stojkovski (o granici srednjovjekovne Srbije i Ugarske, 77-103), Elma Korić (o kapetanima posavskih kapetanija u 16. st., 237-249), Aleksandar Lukić (srpsko-austrougarske borbe na donjoj Savi 1914., 451-478), Nikica Barić (o Savi i – pogađate – NDH, 525-555), Mladen Barać (o mostu između Slav. i Bos. Broda početkom 1990-ih, 557-568), Ivica Miškulin (o mostu kod Stare Gradiške tijekom Domovinskog rata, 569-592).

Luka Jakopčić

Zrinka Blažević, *Prevođenje povijesti. Teorijski obrati i suvremena historijska znanost, Srednja Europa, Zagreb: 2014., 193 str.*

Ako se u inozemnoj, pretežno zapadnoj humanističkoznanstvenoj produkciji već više od desetljeća raspravlja o post-teorijskom vremenu, ili barem vremenu u kojem su privlačnost i hegemonija teorije u humanističkim disciplinama dovedeni u pitanje,¹ strujanja vezana za tu problematiku u naše krajeve prodiru znatno sporije i neujednačeno. No dok je u domaćim književnoznanstvenim krugovima teorija² – ne bez stalnog i primjetnog otpora – ipak postala nezaobilaznim čimbenikom, ovdašnja se historijska znanost čini dijametralno suprotnim primjerom. Premda s

- 1 Usp. popis naslova što impliciraju takvo stanje koji donosi Tomislav Brlek u svom tekstu *Praksa teorije* (2009). Pritom se slažemo s njim da, paradoksalno, već sam tolik broj heterogenih, disparatnih studija koje se intenzivno bave post-teorijskim stanjem implicira da ono ipak nije nastupilo.
- 2 Pojam „teorija“ upotrebljavamo u ovom prikazu u onom maksimalno širokom i heterogenom smislu koji se kod anglofonih autora nekada obilježava velikim početnim slovom. Premda takva nepreciznost ima svojih slabih strana, okviri ovog teksta ne dopuštaju nijansiraniju pojmovnu elaboraciju.

književnošću dijeli mnogo dodirnih točaka te je od aristotelijanskih početaka promišljanja svoje naravi upućena na (samo)određivanje u razlici spram nje, ili možda upravo zbog toga, u domaćoj historijskoj znanosti teorijska promišljanja nalik onim književnoteorijskim s druge strane konstitutivne (no porodne) granice prava su rijetkost. Čak štoviše, ne bi bilo pretjerano tvrditi da nezanemariv dio domaćih historičara teoriju doživljava ezoteričnim diskursom te prema njoj gaji odnos na rubu zazora, smatrajući ju bilo svojevrsnim trojanskim konjem, bilo šarlatanskim verbalnim žongliranjem za koje nema mjesta u ozbiljnoj historijskoj znanosti.

Kada u takvom ozračju u svojoj matičnoj disciplini neki stručnjak odluči posvetiti značajan dio profesionalnog angažmana plivanju protiv struje i skretanju pogleda na zanemareno, rezultati su uvijek vrijedni pozornosti. Upravo je to slučaj sa Zrinkom Blažević, autoricom čiji je izrazit teorijski interes razmjerno usamljena pojava u njezinom profesionalnom okružju, a recentna knjiga *Prevođenje povijesti* (2014), u izdanju Srednje Europe, važan plod tog interesa.

Donoseći na jednom mjestu dvanaest prethodno objavljenih autoričinih članaka koji fokusiraju različita pitanja teorije historije, *Prevođenje povijesti* vrlo je rijedak slučaj jednoautorskog djela na našem jeziku usmjerenog isključivo toj tematici; gotovo izniman uz već kanonsku preglednu studiju *Suvremena historiografija* (1996) Mirjane Gross te nekoliko prijevoda inozemnih klasika.³ Već i samo zbog toga, riječ je o izdanju koje bi trebalo zainteresirati domaću stručnu javnost, premda razlozi za zainteresiranost nipošto ne ostaju na tome, budući da odabrani tekstovi donose vrlo kvalitetne osvrtne na neka od recentnih zanimljivih pitanja.

Za teorijska pitanja koja Blažević razmatra uvjetno bi se moglo reći da nastavljaju tamo gdje je M. Gross stala, budući da kretanje raznim „teorijskim obratima“ (što je i podnaslov knjige) započinje od jezičnog obrata i poststrukturalizma, koji se nalaze na kraju studije Mirjane Gross, pa do kulturalnog i prostornog obrata te raznih kritičkih revizija poststrukturalističkih postavki i ocrtavanja (na tragu gomilanja post-izama) post-poststrukturalističkih pozicija. Dakako, između *Prevođenja povijesti* i *Suvremene historiografije* ne mogu se doista povlačiti paralele, budući da se kod prvospomenutog ne radi o historijskom pregledu razvoja historiografije. No Z. Blažević svjesna je istovremene nezaobilaznosti takvih usporedbi, stoga se već u posveti zahvaljuje Mirjani Gross kao svojoj mentorici, a u nastavku knjige na nekoliko mjesta suptilno diskutira s njezinim gledištima, izbjegavajući otvorenu polemiku, no ukazujući na njihove „disparatne stavove o postmodernizmu“ što proizlaze „iz generacijskih i svjetonazorskih razlika“ (Blažević, 2014: 45).

Upravo su te razlike najbolji pokazatelj iskoraka glede teorijskog promišljanja historije koji donosi Z. Blažević budući da je negativan stav M. Gross prema poststrukturalizmu, proizašao dobrim dijelom iz manjkave recepcije pojedinih ključnih mislilaca, u velikoj mjeri poslužio kao referentno uporište otporu suvremenoj teoriji u domaćoj historiografiji, dok je prevladavanje tog stava kod ove autorice omogućilo otvaranje njezinim dosezima i hvatanje koraka s kretanjima u (samo)promišljanju historije na svjetskoj znanstvenoj sceni.

Odabranim ulaznim točkama tog promišljanja u *Prevođenju povijesti* prethodi uvodni odlomak, u kojem Z. Blažević objašnjava metaforički naziv knjige i poveznice među njezinim dijelovima te još jednom naglašava neotklonivu nužnost teorijskog propitivanja historije. Smatrajući

3 Iako ne pripadaju u spomenutu kategoriju, u kontekstu teorije historije na ovim prostorima svakako bi valjalo spomenuti i opsežna teorijsko-metodološka poglavlja ili pak teorijom bitno prožete studije pojedinih suvremenih autora. Od nedavno objavljenih, vrijedi izdvojiti npr. *Tamnu stranu Marsa* (2013) Filipa Hameršaka ili *Mentalni korzet* (2013) Dinka Župana. No bez obzira na to, ostaje vrijediti činjenica da se u našoj znanstvenoj zajednici historija više teorijski promišljala u institucionalnim okvirima književne znanosti, nego vlastite discipline.

„prevođenje“ terminom koji najpreciznije opisuje profil suvremene historijske znanosti, ona ukazuje na njezinu „medijacijsku prirodu i posredničku funkciju“ između „dviju ontoloških i epistemoloških domena, prošlosti i sadašnjosti, življenog povijesnog iskustva i njegove narativne reprezentacije te između teorijske refleksije i praktično-istraživačkog postupka.“ (Blažević, 2014: 7) Osim toga, pojam prevođenja tu je i da skrene pozornost na dinamičnost i performativnost historije te imperativ unutardisciplinarne, ali i transdisciplinarne razmjene među teorijskim paradigmama, na koju je historija pozvana možda i više nego bilo koja druga disciplina.

No zanimljivo je primijetiti da se u predgovornom obrazloženju naslovne sintagme ne obrađuje i prisutna terminološka iznimka. Naime, dok se u naslovu prevodi *povijest*, u tekstu knjige taj je leksem teško naći, dok je njemu nasuprot zastupljena *historija* sa svojim tvorbenim izvedenicama u najširem smislu (*historičar, historijska znanost, historiografija* itd.). Razlog je tomu autorično priklanjanje onoj strani domaćih znanstvenika, u tom terminološkom sporu još uvijek prisutnom u hrvatskoj historijskoj znanosti, koji nastoje iskoristiti potencijal postojanja različitih označitelja te *povijest* i *historiju* ne upotrebljavaju sinonimno, već njihovim dosljednim odvajanjem podvlače teorijsku razliku između tragova prošle stvarnosti i njihovog diskurzivnog posredovanja. I dok je takvo nastojanje iz vizure autora ovih redaka za svaku pohvalu, budući da je ta terminološka rasprava neposredno vezana za problematiku obuhvaćenu u predgovoru, u kojem nije (eksplicitno) dotaknuta – ostaje neobično nedogovorenim pitanje je li „povijest“ u naslovu naprosto urednički izbor, ili ciljani odabir autorice kojim se dodatno ističe jedna od dimenzija prevođenja.

Na istaknuto u uvodnim razmatranjima nastavlja se članak *Historija – radosna znanost?* u kojem Z. Blažević razmatra dva smjera recepcije Nietzscheovih promišljanja historije, analizirajući ih u dijalogu s Michelom Foucaultom i Haydenom Whiteom kao najreprezentativnijim predstavnicima. Pritom kretanje obama putevima u prvi plan ponovno stavlja, kao zajedničku značajku, važnost svijesti o historijskoj pozicioniranosti i perspektivnosti historije, njezinoj performativnoj dimenziji, te naglašava da „budućnost historije ponajprije ovisi o njezinoj smjelosti i sposobnosti da samu sebe promišlja autorefleksivno, odnosno metahistorijski.“ (Blažević, 2014: 21)

Metahistorijsko promišljanje nastavlja se i drugim poglavljem, koje preispituje poziciju historijske znanosti u odnosu spram izazova lingvističkog i kulturalnog obrata, a poglavlje nakon njega (*Suvremena historijska znanost pred izazovom interdisciplinarnosti i transdisciplinarnosti*) slično pitanje postavlja u odnosu na suvremene zahtjeve interdisciplinarnosti i transdisciplinarnosti (nastojeći razgraničiti te pojmove). U toj raspravi prvi se put skreće pozornost i na teorijska strujanja koja fokusiranost na diskurs zamjenjuju materijalističkim i prakseološkim pristupima, stvarajući tako prostor transgresiji disciplinarnih granica humanistike te otvaranju radikalno drukčijim disciplinama, među kojima prednjači neuroznanost. Transdisciplinarni izazovi u fokusu su i sljedećih dvaju poglavlja (*Kako misliti kulturu: suvremene teorije kulture i problem kulturne razlike* i *Povratak potisnutog: kulturna historija nakon lingvističkog obrata*), u kojima se istražuju mogućnosti konceptualizacije i istraživanja kulture te se ocrta uspon i transformacija kulturne historije, od pretežno diskurzivno orijentiranih paradigmi prema onim prakseološke naravi.

Preostale rasprave dijelom nastavljaju u suodnos dovoditi općenitija pitanja i/ili područja historijske znanosti sa (suvremenim) teorijskim paradigmama koje bi im mogle poslužiti kao produktivan i osvježavajuć supstrat (npr. *Suvremena religijska historija: teorijska polazišta, metodološke smjernice i istraživačke perspektive* ili *Imagiranje historijske imagologije: mogućnosti i perspektive transdisciplinarne i translacijske epistemologije*), dok se dijelom referiraju i na specifičnije, a u domaćoj historijskoj znanosti tek marginalno obrađivane teme – kao što su ženska historija (*Žena: strano tijelo pri/povijesti*) ili pak historijska istraživanja reformacije (*Historijska*

istraživanja reformacije u hrvatskom kontekstu: mogućnosti i perspektive) ili balkanističkog diskursa (*Globaliziranje Balkana iz perspektive translacijske epistemologije*).

S obzirom na to da se radi o zbirci prethodno objavljenih tekstova kojoj, iako tematski uokvirenoj, namjera nije bila pretendirati na pregledno (sve)obuhvaćanje nekog područja, svake je pohvale vrijedna činjenica da su spomenute teme odabrane i obrađene tako da čine uvid u pitanja suvremene teorije historije informativan onima koji je slabije poznaju, ali istovremeno i poticajan onima koji se njome ili srodnim područjima već bave. U većini poglavlja, naime, autorica uspijeva u tome da u nevelikom prostoru spoji elaboraciju nekog specifičnog aktualnog problema s preglednim uvodom u odgovarajuće teorijsko područje, što je vještina koja se pokazuje nužnom domaćim teoretičarima, s obzirom na razmjerno malen broj njihovih sustručnjaka. Zbog toga, *Prevođenje povijesti* svoje čitatelje može pronaći ne samo među zainteresiranim profesionalnim historičarima, već pojedini segmenti te knjige mogu poslužiti čak i pri metodološko-teorijskoj naobrazbi studenata historije, za koju su dostupni (osobito suvremeniji) domaći tekstovi uvijek deficitarni.

Ako bi knjizi valjalo pronaći i mane, one su jednim dijelom neodvojive od upravo opisanih prednosti. Naime, postupno građenje i preglednost svakog poglavlja, kao i činjenica da se zapravo radi o prethodno neovisno objavljivanim člancima, uzrokuju i to da se pojedini dijelovi knjige preklapaju, stvarajući osjećaj repetivnosti prilikom cjelovitog čitanja. To doduše nije neobično kod djela te vrste, no na trenutke se ipak stječe dojam da su se prethodno neovisni dijelovi u novu cjelinu mogli i čvršće integrirati. Nadalje, pretežno pregledni karakter tekstova u kojima se tematizirana teorijska problematika temeljito razlaže i višestrano problematizira s jedne strane maksimizira informativnost, no istovremeno kao da nastoji pobrisati eksplicitne oznake autorske pozicioniranosti u odnosu na paradigme o kojima se govori, budući da svojom strategijom izlaganja autorica najčešće uvijek ostavlja prostora za obje, *pro* i *contra* strane nekog pristupa. S jedne strane, to je nedvojbeno velik metodološki plus, no s druge – moguće je zapitati se o kontradiktornosti takvog pristupa u odnosu na naglašenu poželjnost eksplicitnog osvještavanja vlastite pozicioniranosti/situiranosti u slučaju historiografskog teksta.

Osim toga, pojedine bi izložene tvrdnje sasvim sigurno nekim čitateljima djelovale diskutabilno ili izazvale otvoreno neslaganje, pri čemu se ne radi samo o već standardnim prigovorima iz tradicionalističke, esencijalističke perspektive, nego i o širokom frontu koji se otvara za diskusiju iz (još uvijek ne-umrle, nepotrošene) poststrukturalističke perspektive, osobito u onim dijelovima knjige koji zagovaraju veći upliv neuroznanosti ili drugih „pozitivnih“ znanosti u humanističke discipline. No to bi pak bilo pogrešno smatrati zamjerkom; sve teorijske pozicije zastupljene u knjizi potpuno su legitimne i relevantne, a razmjene (prevođenja?) među teorijskim paradigmama, makar i one polemičkih tonova, nužne su za dobrobit discipline – kao što je i napomenuto u predgovoru.

Sve u svemu, *Prevođenje povijesti* nedvojbeno je knjiga čije je objavljivanje prijeko potrebno oživljavanje domaće historijskoteorijske produkcije, ali jednako tako i važna osvježavajuća pojava u kontekstu domaće historijske znanosti u cjelini, u čijim očima možda ne predstavlja epohalno djelo, no svakako joj mnogo toga donosi. Stoga bi za domaću stručnu javnost nepridavanje zaslužene pozornosti toj knjizi bila nemala šteta, kao što bi jednaka šteta bila i da njezina autorica, ma kako gotovo-osamljena u svom profesionalnom interesu, u budućnosti ne nastavi sa sličnim projektima.

Zvonimir Glavač

Markus Cerman, *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300-1800*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 176 str.

Monografija Markusa Cermana, čiji bi naslov u slobodnom prijevodu mogao glasniti *Podložnici i (njihovi) gospodari u istočnoj Europi od 1300. do 1800. godine*, izazvala je uglavnom pozitivne reakcije, a u dijelu znanstvene javnosti već su se pojavile usporedbe s utjecajnim sintezama iz područja ekonomske i društvene historije te kapitalnim djelima poput *Gutsherrschafta* Heinricha Kaaka. Zanimanje znanstvene javnosti ponajprije je zaokupila složena i aktualna tematika kojom se Cerman bavi te velik broj novih spoznaja i opažanja. Teme dosadašnjih Cermanovih istraživanja, a dijelom i metodologija koju rabi, mogu se svrstati u ona područja društvene i ekonomske historije koja se ponovno nalaze u središtu zanimanja mnogih istraživača europske povijesti.

Markus Cerman izvanredni je profesor bečkoga sveučilišta i zamjenik ravnatelja Instituta za društvenu i ekonomsku historiju (*Institut für Wirtschaft- und Sozialgeschichte*). Kao predavač boravio je i na sveučilištima u Cambridgeu, Pragu, Harvardu i Berlinu. Posljednjih se godina intenzivno bavi društvenim i ekonomskim aspektima historije kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka, posebice odnosima moći, posjedovnim odnosima te općenito razvojem društvene ruralne strukture na području srednje Europe. Spomenutim se temama Cerman i njegov tim, kroz istraživanje temeljnih društveno-ekonomskih pitanja na lokalnoj i regionalnoj razini, bave već desetak godina.

Današnja temeljna istraživanja, a posebice sinteze društvene i ekonomske historije predindustrijske Europe još su uvijek nezamisliva bez definiranja (ili barem površne uporabe) pojмова *kmetstvo*, *agrarni dualizam* i *alodijalno vlastelinstvo*. Rasprave koje uključuju bavljenje suštinskim značenjem tih pojмова čvrsto su povezane s veoma složenim pitanjima o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam, o razvojnome zaostajanju istočne Europe (prostoru istočno od rijeke Labe) i drugim pitanjima na koja historiografija još nije dala konačan (ili zadovoljavajući) odgovor. Diskusije o tim pitanjima Markus Cerman postavio je na početak svoje monografije, u poglavlje koje je naslovio *Understanding Demesne Lordship* te u potpoglavlja *The Historiography of Demesne Lordship* i *Criticising Demesne Lordship and Agrarian Dualism*. Naslovi koje je autor odabrao veoma jasno pokazuju njegovu namjeru da u žarište monografije postavi dekonstrukciju pojma *demesne lordship* (*Gutsherrschaft*, alodijalni veleposjed) i kritiku hipoteze o agrarnome dualizmu. Pojam alodijalnoga gospodarstva (*Gutsherrschaft*) skovao je potkraj 19. stoljeća njemački povjesničar Georg Friedrich Knapp, koji ga je upotrijebio kako bi naglasio posebnost jednoga specifičnoga agrarnog modela, kojeg je identificirao na nekim istočnonjemačkim plemićkim posjedima. Poslije se taj pojam – zajedno s uopćenom podjelom agrarne Europe u obliku strukturnoga dualizma – počinje rabiti u različitim analizama posjedovnih, društvenih i ekonomskih odnosa u okviru maltuzijanskih, marksističkih i drugih čitanja europske predindustrijske historije. Ideja dualizma u agrarnom razvoju čvrsto je povezana s pretpostavkom o postojanju monolitnog *drugog kmetstva* na europskom istoku od, otprilike, 1500. godine do razdoblja emancipacije nižih društvenih slojeva ruralnih populacija u kasnom 18. te u 19. stoljeću. Kritika agrarnoga dualizma, kao makrohistorijske strukture, započela je osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća, a nezadovoljstvo konceptom strukturalnoga dualizma naslućivalo se već sedamdesetih. Prema Cermanovu mišljenju, do promjene u pristupu došlo je osamdesetih godina, ponajviše zbog teorijskih i metodoloških inovacija (te pojave nove paradigme) koje su se tada počele javljati, omogućivši u istraživanjima nov pogled „odozdo“. Kritika agrarnog dua-

lizma sadržana je u brojnim temeljnim empirijskim istraživanjima, koja su osamdesetih godina provodili srednjoeuropski i istočnoeuropski povjesničari. Unatoč tom kontinuiranom radu, u dijelu znanstvene javnosti još uvijek postoji otpor toj kritici. Tako, primjerice, u članku objavljenom prije nekoliko godina u *Agrarian History Review* Cerman naglašava da je kritika agrarnoga dualizma najteže prodiru u englesku historiografiju. Naime, kritičko bi tretiranje agrarnoga dualizma podrazumijevalo i odustajanje od makrohistorijskoga strukturalnog modela koji odvaja „progresivnu“ od „druge“ Europe.

U sljedećem poglavlju, naslovljenom *The Myth of a Second Serfdom* – riječ je o naslovu koji ne ostavlja mjesta sumnji o autorovom stavu spram pojma *drugo kmetstvo* – Cerman nastavlja s prikazom historiografskih rasprava, koje upotpunjuje svojim kritičkim osvrtima. Kada je riječ o *drugom kmetstvu* Cerman, sažeto rečeno, smatra da je riječ o mitu. Svoj stav potkrepljuje recentnim arhivskim istraživanjima, koja su pokazala da veliki dijelovi regija istočne Europe nisu bili zahvaćeni novim valovima pokmećivanja u 16. i 17. stoljeću. Autor još važnijim smatra poimanje samog pojma *kmetstvo*. Riječ je o pojmu koji je preuzak i preopćenit da bismo ga rabili pri opisivanju širokih, sveprisutnih i utjecajnih društveno-ekonomskih procesa i tokova, u razdoblju kasnoga srednjeg vijeka i ranoga novog vijeka. Glavna značajka *pravoga kmetstva* (*vollständige Leibeigenschaft, ful-serfdom*) potpuna je ekonomska i društvena podloženost gospodaru. Upravo takav oblik podčinjavanja karakterističan je za proces refeudalizacije ili drugoga kmetstva. Pritom je teško izbjeći terminološku raspravu o suštinskom značenju pojma kmetstvo, kako ga definirati i koju terminologiju pritom uporabiti. Prema autorima koji su pisali s pozicije sklone agrarnome dualizmu, takav je oblik društvenih odnosa dominirao na području istočno od granice na rijeci Labi. Oslanjajući se na recentna temeljna istraživanja, Cerman zaključuje da postoje znatne regionalne razlike, koje potkopavaju teoriju agrarnoga dualizma. Empirijskim istraživanjima i kvantitativni podacima na koja se poziva u poglavljima *Explaining the Rise of Demesne Lordship and the Demesne Economy* i *A General Backwardness?* argumentira svoju pretpostavku (koju je, doduše, već predstavio u ranijim publikacijama) da postoje različiti oblici podložničkih odnosa u regijama srednje i istočne Europe. Pravo se kmetstvo, prema zaključcima spomenutih istraživanja, ne može smatrati dominantnim oblikom podložničkih odnosa u svim njemačkim zemljama istočno od Labe. Takav se oblik odnosa gospodara i podložnika u njemačkim zemljama istočno od Labe može naći tek u dijelovima vojvodstva Schleswig Holstein te u Mecklenburgu i Pomeraniji, Estlandu i Livlandu. Na pojedinim posjedima istočne i srednje istočne Europe, odnosno na prostoru na kojem bi prema dualističkoj hipotezi „morao“ dominirati *Gutsherrschaft* (navode se primjeri vlastelinstava na području Brandenburga, Poljske, Transilvanije, Ugarske, Moldavije i Vlaške), empirijskim su istraživanjem utvrđeni odnosi koje ne možemo smatrati punim (ili pravim) kmetstvom. Slični se zaključci donose i na temelju istraživanja eksproprijacije kmetova i drugih procesa. Cerman uvodi u svoje istraživanje i analizu utjecaja „države“, kao trećega važnog protagonista, koji je (prema autorovu mišljenju) zanemaren u ranijim istraživanjima.

Mogli bismo sažeto zaključiti da Markus Cerman u svojoj monografiji najprije precizno izdvaja ključna pitanja vezana za proizvodne odnose te društvene i ekonomske procese ruralnih prostora predindustrijske Europe, a potom ih vješto analizira, povezujući različite historiografske rasprave, iznoseći nove spoznaje (što proizlaze iz recentnih temeljnih istraživanja) te nudeći nove prijedloge i rješenja. Na taj je način Cerman oblikovao važnu sintezu, koja u potpunosti opravdava odluku da se njegov rukopis svrsta u seriju *Studies of European History*. Cermanova kritička rasprava i analiza razvoja i uporabe pojma *Gutsherrschaft* u europskoj historiografiji

nudi opširan pregled najvažnijih priloga i istraživačkih modela. Premda se dio srednjoeuropskih i istočnoeuropskih istraživača već 80-ih godina kritički odnosio prema ideji agrarnoga dualizma, njihovi su radovi često bili opterećeni usmjerenošću na istraživanje odnosa podložnika i gospodara, pri čemu se inzistiralo na podređenom položaju seljaka, odnosno kmetova, te na nasilnim postupcima vlastelina. Takav je diskurs uočljiv kod istraživača čiji je rad bio su bili pod snažnim utjecajem marksističkoga historijskog materijalizma, čiji je rad bio opterećen analiza ekonomskih čimbenika i istraživanjem posjedovnih odnosa s naglaskom na izrabljivačkom odnosu feudalnih gospodara prema podložnicima. Cermanova su razmišljanja o različitim oblicima podčinjenosti i podložničkih odnosa zacijelo utjecala i na odabir naslova knjige, budući da se autor odlučio za neutralniji pojam *villagers*, a ne *serfs* ili pak *peasants*, vjerojatno zato što su ti pojmovi znatno više opterećeni dodatnim značenjima. Kada se govori o različitim oblicima podložništva, odnosno o različitim značajkama odnosa između seljaka (*villagers*) i gospodara (*lords*), primjerenije je govoriti o *kmetstvima*, u pluralu, odnosno o različitim oblicima kmetstva u istočnoj Europi. Posredno, Cerman korisnijom smatra raspravu o različitim razinama ovisnosti i (ne)slobode seljaka te poziva na bavljenje značenjem i suštinom kmetstva (odnosno kmetstava) u različitim regijama i razdobljima. Slično vrijedi i za pojam alodijalno vlastelinstvo, koji za Cermana zapravo obuhvaća cijeli niz veoma diferenciranih tipova feudalnih posjeda.

U fokus istraživanja Cerman je postavio dekonstrukciju hipoteze o drugom kmetstvu, koja se povezuje s zaostajanjem istočne Europe i otežanom tranzicijom iz feudalizma u kapitalizam u usporedbi sa zapadnom Europom. Prema Cermanu, pri istraživanju društvenih i ekonomskih povijesnih procesa ne može se promatrati istočnu Europu kao nedjeljivu cjelinu. Stoga, kako zaključuje u završnom poglavlju, ekonomska stagnacija u istočnoj Europi ne može biti posljedica „drugog kmetstva“. Pritom Cerman ne osporava da je zaostajanja i stagnacije bilo, ali ne nudi odgovor na pitanje kako je do toga došlo. Ovdje ujedno dolazimo do najslabijega dijela Cermanove monografije. Naime, u nekoliko pitanja i usporedbi zaključci nisu dovoljno učvršćeni temeljnim istraživanjima i vrelima. Kada govori o eksproprijacijama kmetova u njemačkim zemljama, Cerman ponovno napada pokušaje generalizacije o razini eksproprijacija istočno od Labe, ali pritom i sam ukazuje na znatne komparativne razlike. Spomenuti nedostaci, koji se mogu naslutiti u pojedinim Cermanovim zaključcima, ipak ne narušavaju znatno cjelovitost i uravnoteženost najvažnijih njegovih hipoteza. Rad je precizno usmjeren prema dekonstrukciji generalizacija vezanih za ranonovovjekovne društvene i ekonomske procese te historiografske modele koji su ih nastojali objasniti. Hipoteza o agrarnome dualizmu, koja se možda može usporediti, primjerice, s Hajnalovim *The Western marriage pattern*, još je jedan pokušaj razdvajanja društveno-ekonomskih uzoraka na temelju regionalne podjele Europe. Hajnalova dva temeljna tipa nupcijaliteta istočne i zapadne Europe, kao i neke druge podjele na europske historijske regije (Szűcs), nailazile su na kritike, ali ti su modeli olakšali komunikaciju među istraživačima i otvorili prostor za raspravu o važnim društvenim, ekonomskim i demografskim temama europske historije. Agrarni dualizam također dijeli Europu na dva temeljna modela, a granica je postavljena na rijeci Labi. U posljednja tri desetljeća taj je model također pretrpio znatne kritike. Erich Landsteiner zaključuje da se čak može govoriti o nijekanju ili ignoriranju toga modela od strane mlađe generacije srednjoeuropskih povjesničara te zaključuje da se čini da je agrarni dualizam nestao zajedno sa „željeznom zavjesom“. Naglašavajući tom usporedbom politički i ideološki utjecaj na historiografiju (koji je primjerice, osobito uočljiv kod pretjeranog naglašavanja feudalne eksploatacije), ipak upozorava i na postojanje drugih razloga. „Revizionistička“ su istraživanja pokazala da je struktura feudalnih posjeda, kao i njihov razvoj, mnogo manje

monolitna nego se ranije mislilo. Približavanjem na mezorazinu i mikrorazinu istraživači su uočili „otoke“ *Grundherrschafta* unutar regija *Gutsherrschafta* i obratno. Time smo se približili jednoj od najvažnijih značajki ove monografije. Otvaranje novih putova istraživanja (ili, možda bolje rečeno, spuštanje fokusa istraživanja društvene i ekonomske historije na mikrorazinu te, na određeni način, vraćanje izvorišta) može se ubrojiti među najbolje dijelove Cermanove knjige. On nastoji potaknuti na nova temeljna istraživanja na mikrorazini te regionalna i lokalna istraživanja, koja će najbolje pokazati koliko su stare historiografske generalizacije točne i kako nove metode istraživanja mogu doprinijeti boljem razumijevanju društvene i ekonomske povijesti ranonovovjekovne Europe.

Branimir Brgles

Antoine Compagnon, *Jedno ljeto s Montaigneom*, s francuskoga preveo Rade Kalanj, TIM press, Zagreb 2014, 181 str.

Jedno ljeto s Montaigneom Antoinea Compagnona, francuskog teoretičara književnosti, zbir je odabranih misli i teza iz poznatog djela *Eseji* važnog francuskog pisca i filozofa Michela de Montaignea (1533-1592). Osim što je utemeljitelj esejističkog žanra, Montaigne je imao velik utjecaj na Renéa Descartesa, Francisa Bacona, Jean-Jacquesa Rousseaua, Blaisea Pascala, Friedricha Nietzschea i mnoge druge. Dok Montaigne i njegovi *Eseji* – uz pisce poput Erazma Roterdamskog, Girolama Cardana i Terezije Avilske – služe njemačkom povjesničaru Richardu van Dülmenu u knjizi *Otkriće individuuma: 1500.-1800.* (hrvatski prijevod Zagreb 2005) kao primjer autoportreta u kojem se ranonovovjekovni čovjek, pišući o sebi, počinje otkrivati i, u konačnici, individualizirati, Compagnonu oni služe kao instrument komparacije današnjeg vremena i 16. stoljeća.

Pored osuvremenjivanja i aktualiziranja Montaignea (uz navođenje njegovih povijesno određenih specifičnosti), Montaigne je Compagnonu i primjer protuteže u odnosu na različite stereotipe Montaigneove suvremenosti. Compagnon stoga iz *Eseja* (hrvatski prijevod Zagreb 2007) – u četrdeset kratkih poglavlja o temama poput angažmana, dijaloga i istine, putovanja, bolesti i smrti, kolonijalizma, pisanja i čitanja, knjiga i knjižnice, pamćenja, rata i mira, mučenja, promjene i napretka, antike i religije, medicine i spolnosti, prijateljstva i brojnih drugih – posebno izdvaja razmišljanja koja smatra prikladnima navedenim dvjema smjernicama suvremenog aktualiziranja, odnosno iznošenja osobitosti Montaignea u kontekstu njegova vremena te ih zatim analizira.

Treba dakle naglasiti: Montaigne nije klasičan primjer ranonovovjekovne elite. Kao plemić visokog položaja, gradonačelnik Bordeauxa, koji je pregovarao s kraljevima i sudjelovao u višim sferama politike usred građanskih ratova, on kao da želi svoju osobnost odvojiti od političke uloge koju nosi i plemićkog stereotipa svoga vremena. Montaigne je osoba kojoj je puno ugodnije čitati knjige u osami svoje knjižnice u dvorcu na obiteljskom imanju nedaleko Bordeauxa, nego kroititi europsku politiku. Službena putovanja Europom, poput onih preko Švicarske, u Njemačku ili do Rima, za njega su samo prilika za još jednu avanturu, za upijanje nepoznatog, za učenje. U Compagnonovoj interpretaciji Montaigne je predstavljen kao čovjek koji, suprotno makijavelističkim idealima državne i političke aktivnosti, teži za krajnjom iskrenošću i principijelnošću, te koji nije spreman žrtvovati svoje stavove za onovremeno „više dobro“, odnosno za državu.

Za njega je život vječna promjena misli, stavova, osobnosti. Nije ograničen ponosom ni strahom da bude kritiziran ili da mu se dokaže da je u krivu: traži kritiku i spreman je prihvatiti sva-

ko mišljenje i protuargument, no osjetljiv je na ljude koji se ponašaju suprotno njegovu časnome držanju, tj. onih koji mu se boje proturječiti zbog straha od gubitka. Za njega rasprava nije bitka u kojoj se pobjeđuje ili gubi, već proces nadogradnje postojećih ideja. Compagnon njegovu ljubav prema raspravi i putovanju, odnosno za sjedenjem u sedlu i boravkom na konju, stavlja u veću perspektivu: Montaigneov koncept življenja je jedno nesigurno jahanje, sklono stalnoj promjeni. Baš zbog takvog stajališta Montaignea je lako ukomponirati u aktualna zbivanja, u svijet koji se, baš kao i naša perspektiva na njega, rapidno mijenja, iz jednog trenutka u drugi. U tadašnjem razdoblju oblikovanja niza novih ideja, posebno onih humanističkih, Montaigne je po nekim razmišljanjima bliže našem vremenu nego vlastitom.

Koliko god bio neobičan u razmišljanju s obzirom na ostalo plemstvo i općenito ljude svog vremena, Montaigne je ipak konzervativan. Compagnon navodi nekoliko primjera svakodnevnog života na koje Montaigne gleda s određenom skepsom, kao što je primjerice skepsa prema liječnicima i medicini. Najočitiiji primjer konzervativizma kod Montaignea nalazi se baš u njegovom stavu prema promjeni: Montaigne u reformama, otkrivanju Novog svijeta, širenju protestantizma vidi samo nove sukobe. Obnovu stare države suprotstavlja težnji za modernošću. Montaigne ne vjeruje u napredak. On kao pacifist u razdoblju građanskih ratova i miritelj sve većeg crkvenog raskola (između protestanata i katolika) ne želi radikalne promjene, kako u političkom tako i u svakodnevnim aspektima ljudskog života. Njegov ga moral, na koji se često poziva, tjera da bude među prvim kritičarima kolonizacije Novog svijeta, u kojemu, kako nam Compagnon izlaže, nove španjolske kolonije u Amerikama smatra nevinom djecom silom gurnutom u proces odrastanja, odnosno u proces dekadencije. Europa nije dovela napredak u nove zemlje, ona je donijela sukob i smrt tamošnjim civilizacijama. Novi svijet je pao okrutnom silom, a ne moralnom nadmoći, drži Montaigne.

Zanimljivo je da se Montaigne, kao čovjek renesanse, iako skeptik prema promjenama i konzervativac, čak i po tim stajalištima razlikuje od svojih suvremenika. Premda pobuna prema reformama nije inovacija u to vrijeme, euforija koja je vladala otkrićem Novog svijeta i njegovog bogatstva suprotna je Montaigneovom stajalištu. Također, Montaigne se diže iznad religioznih sukoba – on ne zauzima jednu ili drugu stranu po dogmatskim pitanjima, već više gleda stabilnost države u tome. Isto tako, iako svoja razmišljanja crpi iz antičkih uzora, Montaigne ne potpisuje antičke autore koje citira. On čak ni ne piše na latinskom, koji se smatrao jezikom pismenih i učenih: njegova su djela napisana na starofrancuskom, a na latinskom je tek nekoliko citata koji služe kao podrška glavnoj misli. Antika, koja predstavlja referentno polje najučenenijih tog razdoblja, za Montaignea je samo stepenica, odnosno temelj gradnje puno opširnijih i jedinstvenijih misli.

Jedno ljeto s Montaigneom dobra je uvertira u svijet ranog novog vijeka, ali i u izniman samog Montaignea, čiji *Eseji* mnogima danas ostaju inspiracija i predmet proučavanja različitih sfera ljudske aktivnosti. Među njima kao nama najvažnije izdvajamo proučavanje tadašnjeg povijesnog vremena i kontrast koji sam Montaigne u njemu predstavlja, kao i lakoću pristupanja njegovom liku iz današnje perspektive. Compagnonovo djelo prikazuje izdvojene Montaigneove misli, koje su najčešće suprotstavljene ustaljenoj misli njegova doba, no predstavljene tako da ih možemo primijeniti i na mnoge danas aktualne teme. Compagnon je svoju namjeru predstavljanja aktualnosti, kompleksnosti, ali i pristupačnosti Montaigneovih *Eseja* široj publici, po svemu sudeći, uspješno odradio.

Luka Biškup

Robert Service, *Povijest suvremene Rusije. Od carizma do 21. stoljeća*, preveli s engleskog Marino Buble, Ana Bunčić, Nada Uglješić, Sandorf, Zagreb 2014, 547 str.

Robert Service britanski je povjesničar koji se bavi ruskom poviješću od kraja 19. stoljeća do suvremenosti, s posebnim interesom za razdoblje između Oktobarske revolucije i Staljinove smrti. Osim knjigama o ruskoj povijesti 20. stoljeća, Service se istaknuo trima biografijama ključnih osoba za razvoj ruskog i sovjetskog komunističkog pokreta: Lenjina, Trockog i Staljina.

Povijest suvremene Rusije djelo je u kojemu, kao što sugerira i podnaslov, Service detaljno sećira povijest Rusije od pada dinastije Romanovih pa sve do raspada Sovjetskog Saveza i Putinova dolaska na vlast u postsovjetskoj Rusiji. U samom uvodu autor se bavi propitivanjem različitih teza uglavnom zapadnih autora o prirodi vlasti, društva i njihova međudnosa u Sovjetskom Savezu. Service analizira i uzima u obzir teze tzv. revizionista sovjetske povijesti. Baveći se pitanjem prirode vlasti u sovjetskom sustavu vladanja, Service je uvjeren da je *totalitarizam* najispravniji termin za objašnjavanje načina na koji je funkcioniralo društvo u Sovjetskom Savezu, ali jedino pod uvjetom da ga se značajno redefinira. Konkretno, Service tvrdi da unatoč visokom stupnju centralizacije vlasti i represiji koja je provedena s vrha, bitna značajka sovjetskog sustava bilo je i postojanje otpora i neposluha prema središnjoj vlasti, čak i više nego u mnogim liberalnim demokracijama na Zapadu. Neposluh o kojemu govori Service išao je od nižih razina vlasti, pa sve do nevladajućih slojeva društva, odnosno radnika i seljaka. „Nesavjesno postupanje“ ljudi na radnim mjestima bilo je uobičajeno, što Service smatra fenomenom kakav je za Rusiju karakterističan još od razdoblja careva, a za vrijeme komunizma je još dodatno ojačao te postao ključni čimbenik sovjetskog sustava.

Međutim, kako autor navodi, u knjizi se ne fokusira isključivo na „povijest odozdo“, kao ni na pojedine ličnosti, premda i jednom i drugom faktoru posvećuje dobar dio prostora. Tvrdi da ovom knjigom želi analizirati „kompleksne interakcije između vladara i onih kojima su vladali, interakcije čija se narav mijenjala kroz desetljeća.“ Pri toj analizi propituje ne samo političke faktore, već i sociološke, kulturne i naročito ekonomske.

Upravo ekonomija, čiji uspjesi u Sovjetskom Savezu variraju ovisno o načinu na koji se njome upravlja, što se nužno mijenja ovisno o pojedincu ili pojedincima u vrhu vlasti, nerijetko je analizirana kao faktor koji uvjetuje društveno raspoloženje među različitim slojevima i među različitim područjima države koja je obuhvaćala šestinu kopnene mase planeta. Često nezadovoljstvo stanovništva državnom vlašću, bilo zbog ekonomskog stanja, bilo zbog ograničavanja sloboda, nije bilo dozvoljeno iskazivati, ali je vladajućim strukturama davalo do znanja da je oko pojedinih pitanja potrebno uvoditi promjene određene vrste, što opet ide u prilog tezi da su i službeno nevladajući slojevi društva na određeni način sudjelovali u kreiranju politike.

Knjiga je podijeljena na četiri dijela, od kojih svaki kronološki prikazuje jednu etapu u povijesti moderne Rusije, s posebnim naglaskom na Sovjetski Savez, odnosno razvoj socijalističkog sustava u njemu. Prvi dio pokriva razdoblje od pada dinastije Romanovih do Lenjinove smrti, drugi od Staljinova preuzimanja vlasti do Drugog svjetskog rata, treći se uglavnom bavi pitanjem destaljinizacije iz Hruščovljeva vremena i obračunom sa staljinističkim idejama vladanja, dok četvrti dio pokriva najduže razdoblje, od Brežnjeva pa sve do Putinova preuzimanja vlasti u postsovjetskom razdoblju Rusije.

Service se naročito fokusira na ključne događaje ruske povijesti, kao i na najvažnije ličnosti, koje vješto portretira uz velik broj detalja. Svako od ključnih razdoblja autor uglavnom veže za jednog važnog političara, pri čemu pojedina razdoblja na neki način prikazuje kao odraz sposob-

nosti i karaktera pojedinca koji je u tom trenutku na vlasti. U prvom dijelu knjige težište stavlja na Oktobarsku revoluciju kao izvorišni događaj koji uvelike uvjetuje rusku, ali i svjetsku povijest dvadesetog stoljeća. Opisuje ju prilično detaljno, uključujući mnogobrojne poznate i manje poznate aktere koji su na ovaj ili onaj način odigrali bitne uloge u tom razdoblju. Često se osvrće na privatne odnose među ključnim pojedincima i njihove borbe za utjecaj. Lenjina prikazuje kao sposobnog intelektualca kojem ipak nije lako steći potporu ruskih radnika i seljaka što mu je bio cilj, upravo zbog njegove biografije, intelektualca koji je dugo živio izvan Rusije i s kojim se „proleter“ nisu lako mogli poistovjetiti. Ipak, Lenjin se uspijeva nametnuti kao vođa, a njegov status ne gubi na važnosti ni nakon njegove smrti, pa ga i autor često spominje i kasnije u drugim dijelovima knjige kao ključnog teoretičara čitavog sovjetskog socijalističkog sustava.

Staljina, pak, opisuje bitno drukčije. Iako mu odaje priznanje za načitanost i želju za znanjem, ne prikazuje ga kao intelektualca, nego mnogo više kao pragmatičnog političara, diktatora koji je u stanju milijune odvesti u smrt radije nego promijeniti mišljenje o socijalizmu za koje je uvjeren da je ispravno. Često naglašava egoizam kao njegovu glavnu pokretačku snagu, naročito kad se radilo o potrebi represije zbog neslaganja sa službenim dogmama. Pripisuje mu i određene zasluge, kao što su izrazito uspješna kampanja opismenjavanja širokih slojeva stanovništva, te industrija kojom je Staljin bio opsjednut, a čiji napredak je Rusiju, odnosno Sovjetski Savez u velikoj mjeri približio razvijenim zapadnim zemljama. Staljinovo inzistiranje na razvoju vojne industrije stvorilo je od Sovjetskog Saveza velesilu koja je porazila moćnu Hitlerovu Njemačku i 1945. ušla u Berlin, a nakon rata bila dovoljno moćna da u svojoj interesnoj sferi drži gotovo čitavu istočnu Europu.

Razdoblje Hruščovljeva upravljanja zemljom autor prikazuje bitnim u prvom redu zbog njegovog pokretanja procesa destaljinizacije na dvadesetom kongresu Komunističke partije. Ipak, napominje da je taj proces pokrenut više zbog obračuna s pojedinim nekadašnjim Staljinovim pristašama nego kao istinski Hruščovljev zaokret u vođenju politike. Štoviše, Service smatra da između sustava vladanja koji su prakticirali Lenjin, Staljin, Hruščov te kasnije Brežnjev nema bitnih razlika, jer ih je sve obilježavala „politička diktatura, administrativni centralizam, sudska arbitrarost, zabrana izražavanja nacionalnih i vjerskih osjećaja, ideološka jednoobraznost i golemi intervencionizam države u ekonomiji“.

Brežnjevljevo razdoblje autor smatra važnim zbog djelomičnog poboljšanja odnosa Sovjetskog Saveza i SAD-a, kao i daljnjeg jačanja sovjetskog utjecaja u svijetu, a pogotovo u Europi intervencijom Sovjetske armije u Čehoslovačkoj. Također, Service kao bitan detalj ističe Brežnjevljevu želju da pokrene proces rehabilitacije Staljina, čiji je ugled pao za vrijeme Hruščovljeve kampanje destaljinizacije, koji je propao na intervenciju partija drugih komunističkih zemalja Istočne Europe. Brežnjeva se općenito prikazuje kao tipičnog partijskog birokrata čije loše zdravlje prijeti normalnom vođenju države.

Ključnim razdobljem ruske povijesti za Sovjetski Savez, ali i za cijeli svijet istaknuto je razdoblje vladavine Mihaila Gorbačova, koji je prikazan kao uvjereni lenjinist s iskrenom željom za reformama Sovjetskog Saveza koje na kraju dovedu do njegova raspada.

Potom postsovjetsku Rusiju preuzima Jeljcin, koji je prikazan kao vrlo popularan političar koji po potrebi tolerira i masovni neposluh i nedisciplinu, ali čiju razboritost u velikoj mjeri ograničavaju problemi sa zdravljem, kao i s alkoholom.

Dosta prostora autor posvećuje Vladimiru Putinu kao aktualnom ruskom predsjedniku i ključnom čovjeku Rusije 21. stoljeća, ali i jednom od ključnih političara današnjice u svijetu. Odaje mu priznanje za vraćanje Rusije u sam vrh svjetske politike. Pri tome razotkriva da su

načini i metode kojima je čitavo to vrijeme vladao i dalje na tragu sovjetskih metoda, odnosno uključuju cenzuru, kontrolu medija, zastrašivanje neposlušnih i držanje utjecajnih poslovnih ljudi pod vlastitom kontrolom, nerijetko i metodama zastrašivanja i zatvaranja.

Ukupno gledano, knjiga *Povijest suvremene Rusije* vrlo detaljno prikazuje izrazito kompleksnu povijest jedne velike zemlje kroz gotovo cijelo stoljeće, ali i jednog društvenog sustava koji je s propašću te zemlje bitno izgubio na snazi, premda ne i u potpunosti nestao. Ovo je prvi takav pregled novije ruske povijesti preveden na hrvatski, koji vrlo jednostavnim stilom iscrpno opisuje spomenuto razdoblje u povijesti Rusije, ali i kontekst u kojemu ta povijest nastaje i načine na koji uvjetuje modernu povijest čitavog svijeta.

Branimir Renje

Ivo Pilar, *Svjetski rat i Hrvati*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Družba Braća hrvatskog zmaja, Zagreb, 2014., 154 str.

Važan primjer za razumijevanje onog dijela hrvatske politike, koji su protivnici pejorativno nazivali „crno-žutom“ skupinom a u stvarnosti se radilo o tragačima rješavanja političkih problema Hrvata u Monarhiji pod dinastijom Habsburga iz određenih geopolitičkih razloga, donosi nam analitička rasprava Ive Pilara *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*. Riječ je o brošuri koja je prvo objavljena pod pseudonimom Dr. Juričić u Zagrebu 1915. neposredno prije ulaska susjedne Kraljevine Italije u Prvi svjetski rat, a drugo je izdanje objavljeno 1917. godine kad su promijenje okolnosti u smislu popuštanja stroge cenzure utjecale da ono bude tiskano u cjelovitijem obliku. Naime, prvo je izdanje cenzurirano uglavnom na mjestima koja su se odnosila na autorove kritičke stavove prema talijanskom odnosu nasuprot Austro-Ugarske, što treba razumijevati u kontekstu činjenica da je Pilar objavio svoju raspravu u ožujku 1915., kad je Italija još uvijek vodila neutralnu politiku i nije ušla u rat na strani austro-ugarskih protivnika. Dvije godine kasnije, u drugome su izdanju objavljeni i zabranjeni dijelovi jer više nije bilo potrebe za diplomatskom obazrivošću prema ratnom protivniku ili „himbenom savezniku“ kako ih je kralj Franjo Josip nazvao prigodom talijanskog stupanja u rat na strani Antante, aludirajući na donedavno savezništvo Rima i Beča u Trojnom sporazumu.

Ivo Pilar bio je jedan među onim Hrvatima i predstavnicima drugih naroda Monarhije koji su se na početku 20. stoljeća naselili u Bosni i pronašli zaposlenje. Prvo je živio u Sarajevu, a zatim se preselio u Tuzlu gdje je vodio svoj odvjetnički ured. S obzirom da je bio sin uglednog akademika, geologa Gjure Pilara, koji je podržavao Strossmayerovu stranku i jedno vrijeme bio njen zastupnik u hrvatskom Saboru, moglo se očekivati da će imati razumijevanje za ideju jugoslavenskog solidarizma, a napose da će podržavati politiku otvorenih vrata prema habsburškim Srbima i Srbiji. Međutim, Ivo Pilar je postupno evoluirao i došao do zaključka da Hrvati moraju pronaći rješenja za svoje nacionalne probleme isključivo unutar postojeće Austro-Ugarske, što ga je vrlo brzo dovelo u sukobe s jugoslavenski orijentiranom inteligencijom i političarima čiji broj nije bio neznan. Sklon geopolitičkim promišljanjima, on je u raspravi *Svjetski rat i Hrvati* tvrdio da su za izbijanje rata u ljeto 1914. bili krivi nezaustavljivi porast njemačke snage i reakcija stagnirajućih takmaca Velike Britanije i Francuske, a osobito je istaknuo ruski ekspanzionizam kojemu je, po njemu, glavni cilj bilo stvaranje euroazijskog carstva pod prevlašću carske Rusije. Pilar je smatrao da Rusija teži ekspanziji prema toplim morima, a među njima i na blisko Sredozemno more, čiji je pristup bio neophodan za njenu stoljetnu težnju osvajanja Carigrada i

potvrdu statusa nasljednika Bizanta. Ovdje je potrebno istaknuti da je Pilar zapravo u pojedinim dijelovima svoje studije pokazao solidan dar za naslućivanje budućih tendencija u međunarodnim kretanjima jer je dobro predvidio pad utjecaja europskih velesila i uspon Sjedinjenih Američkih Država, Japana i Kine. Nasuprot tomu, može mu se onda predbaciti da je igrao u svojim potezima na lošu kartu jer je ipak polazio od ratne pobjede Centralnih sila i čvrsto se zalagao za održivost Habsburške Monarhije koja je s krajem Prvoga svjetskog rata trajno nestala s političkog zemljovida čime je došlo do posve novog rasporeda snaga u tom dijelu Europe.

S aspekta pretresanja odnosa u Austro-Ugarskoj ističu se u ovoj raspravi, također, neki specifični pogledi. Primjerice, Pilar bilježi da se Monarhija kao višenacionalna zajednica nije trebala previše čvrsto vezivati uz wilhelminističku Njemačku unatoč od ranije sklopljenom savezništvu, a držao je da prevlast austronjemačkog i mađarskog čimbenika, koja se temeljila na održavanju nagodbe, ne će biti narušena. Vezu s Njemačkom ipak je opravdavao potrebom šireg srednjoeuropskog bloka zemalja kojim se oni štite od ruskih aspiracija, ali ju nije smatrao presudnom jer „prirodni pako razvitak Austro-Ugarske Monarhije ne leži u njemačkom smjeru“. Činjenica pak da je Pilar bio gorljivi branitelj Monarhije podrazumijeva i njegovu korektnost prema Mađarima, premda se sa stranica rasprave vidi da u njihovoj politici vidi mnoštvo pogrešnih koraka koji su se odvijali na štetu Hrvata i njihova okretanja prema neprijateljima habsburške dinastije pa se može zaključiti da je on bio zagovornik nagodbene revizije i traženja novog, uravnoteženijeg kompromisa.

U skladu s vremenom nastanka rasprave *Svjetski rat i Hrvati* Pilar je važan dio svoje brošure posvetio Italiji i njenim pretenzijama. Bio je svjestan da bi talijanski ulazak u rat na protivničkoj strani mogao biti iznimno nepovoljan jer su borbe s Rusijom i Srbijom na istočnom i balkanskom bojištu ukazivale na ozbiljne slabosti austro-ugarske vojske. Poznavajući snagu iredentističke ideje i kretanja u vrhu talijanske politike čini se da je Pilar bio dosta siguran i prije svibnja 1915. da će Talijani stupiti u rat protiv Monarhije. Međutim, on nije izražavao preveliku brigu zbog takvog razvoja i bilježi: „(...) valja istaknuti da je Italija doduše za Monarhiju pogibelj, i to ne malena, ali ni izdaleka onaka kako si to, osobito kod nas, stanoviti krugovi predstavljaju.“ Iz te opaske može se lako zaključiti da nije davao preveliku važnost talijanskoj prijetnji za razliku od onih političara, navlastito iz Dalmacije i Istre, koji su zbog izravne ugroženosti njihovog područja od talijanske ekspanzije znatno više strahovali. Ključ za razumijevanje različite procjene može biti i Pilarovo saznanje da je Italija tražila kao ratni dobitak „prepuštanje Albanije, južni Tirol do Brennera te komad Gorice do Soče“. Iz te pogrešne spoznaje, koja se ne čini namjernom zbog tajnosti Londonskog ugovora, slijedio je i „relaksiraniji“ Pilarov pristup pa od tuda i ne čudi da su kasnije slovenski dionici jugoslavenskog pokreta bili osobito kivni na njegova ratna promišljanja, smatrajući da Pilar nije vodio računa o njihovom teritorijalnom interesu, odnosno zaštiti dijelova sa značajnim udjelom slovenskog stanovništva.

Nakon analize utjecaja velesila i temeljnih odnosa u Monarhiji, Pilar se okrenuo tumačenju unutarnjih i regionalnih sastavnica, stavljajući na prvo mjesto aktivnosti Kraljevine Srbije („mezimče Rusije“) i njene pretenzije prema dijelovima Austro-Ugarske u povijesnom kontekstu povratka dinastije Karađorđević na prijestolje, a osobito u zahtjevima prema Bosni i Hercegovini u kojoj je pisac živio. Na dalje, Pilar je smatrao da su prilike u banskoj Hrvatskoj s dominacijom Hrvatsko-srpske koalicije također išle na ruku srpskoj vanjskoj politici jer je koncepcija „narodnog jedinstva“ ili „srbo-hrvatstva“ slabila otpornost prema ekspanzivnim težnjama Srbije, a istovremeno poticala „mržnju“ prema Dvojnoj Monarhiji. U tom je smislu istaknuo da je, prema njegovoj prosudbi, izbijanje rata trebalo poslužiti i stvaranju Velike Srbije. Premda nije izričito

prozivao službeni Beograd za odgovornost u pogledu Sarajevskog atentata, za razliku od nekih drugih čimbenika hrvatske političke scene, zabilježio je da se ipak nije sa strane Srbije omeo „zločinački“ naum „nezrele mladeži“. To je bila očita aluzija na činjenicu da su pripadnici Mlade Bosne prije atentata boravili i slobodno vježbali u Srbiji. Uz to, valja naglasiti da Pilar nije bio zagriženi srbofob, kako je to znao isticati dio srpske historiografije, o čemu svjedoči činjenica da je tada, dakle u prvim mjesecima 1915., izražavao potrebu održavanja srpske države, a još više o tom odnosu govori sljedeća njegova rečenica: „(...) valja da Srbe upozorimo da se ne kanimo vratiti k Starčevićovoj negaciji i mržnji, a pogotovo ne k frankovskom pogromaštvu, nego da želimo ostati s njima u korektnom odnošaju koji proizlazi iz našeg zajedničkog nastavanja iste zemlje i blizog srodstva.“ (str. 130)

S druge strane, Pilar se nije dotaknuo u svojoj raspravi onog dijela hrvatske političke emigracije koji je odranije promovirao ideju „narodnog jedinstva“ kroz formu „novog kursa“. To je na neki način opravdano jer je Jugoslavenski odbor osnovan u svibnju 1915. pa on tako nije mogao točno znati u kakvom se točno smjeru odvija njihova vanjska aktivnost, premda su istaknuti emigranti već započeli s nekim akcijama koje su imale za cilj neprijeporno iskoristiti rat za rušenje Habsburške Monarhije i ostvariti onaj politički projekt kojemu se Pilar otvoreno protivio. U takvim okolnostima zanimljivo je istaknuti i Pilarovu ocjenu da bi upravo održavanje Monarhije bilo korisno za hrvatsku stranu jer bi bilo jamstvo od teritorijalnih pretenzija Italije, dok su, suprotno tomu, članovi Jugoslavenskog odbora na čelu s hrvatskim političarima s istočnojadranske obale opravdavali svoje savezništvo sa srpskom vladom upravo kao jamstvo za očuvanje hrvatskog teritorijalnog integriteta. Osim toga, Pilar je u svojoj raspravi poticao ratnu potrebu okupljanja različitih političkih stranaka i skupina u jedinstveni savez, čime je zazivao tip koncentracije koji je kasnije ostvaren s Narodnim vijećem, no to nije bila njegov originalan doprinos jer su već od prije neki političari iznosili takve stavove (na pr. Mile Starčević i Ante Tresić Pavičić).

U travnju 1915. Pilar je počeo pisati voluminoznu monografiju *Južnoslavensko pitanje* i to na njemačkom jeziku. Tomislav Jonjić, doktor povijesnih znanosti koji je obranio disertaciju o Pilarovoj političkoj ideologiji, s pravom piše da je *Svjetski rat* zapravo bio „svojevrni sinopsis budućega Južnoslavenskog pitanja“. Potonje je djelo Pilaru trajno obilježilo životopis jer je zbog britke analize toga akutnog problema, napose iz perspektive usporedbe hrvatskog i srpskog kompleksa uz dubinsko razmatranje bosansko-hercegovačke sastavnice južnoslavenskog pitanja, potaknuo veliku pozornost domaće i međunarodne javnosti, izazvavši i kritike i pohvale. Nije tako na odmet spomenuti da je jedan od važnih povjesničara za istraživanje uzroka rata Sidney B. Fay u svojoj poznatoj knjizi *The Origins of the World War* upravo Pilara naveo među literaturom, kad se bavio poglavljem o balkanskom problemu, čime je ukazao na važnost čitanja *Južnoslavenskog pitanja*.

Pilarovu raspravu *Svjetski rat i Hrvati* za tisak je pedantno pripremio Zlatko Matijević, jedan od najboljih poznavatelja njegova opusa i višegodišnji urednik časopisa *Pilar*. Izvorni tekst opremio je bilješkama u kojima je protumačio zastarjele termine, korištene tuđice i pojedine događaje. Na kraju knjige objavio je neku vrstu pogovora pod naslovom „Ivo Pilar na udaru austrougarske ratne cenzure“ (str. 141-145) u kojemu je ponudio više obavijesti o postanku Pilarove rasprave, problemu korištenog pseudonima i cenzorskom prilagodavanju diktatu vremena.

Stjepan Matković

Sylwia Nowak-Bajcar, *Helena, kobieta, której nie ma i która jest. Krakowska biografia Ivo Andrića*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2013, str. 183

Słońce, co zgasło w Wiśle... (*Sunce, koje je ugaslo u Visli...*), tako je Ivo Andrić pisao o tajanstvenoj Krakovljanki, svojoj dugogodišnjoj muzi. Fascinacija Poljakinjom koju je upoznao u gradu svoga studiranja, unatoč epizodnosti Andrićeva boravka u Krakovu, imala je velike posljedice po njegovo stvaralaštvo. Nije začudno dakle što je silueta te žene dugo vremena privlačila pozornost istraživača života i djela Ive Andrića. Činilo se da je zagonetku do kraja razriješio Miroslav Karaulac u knjizi *Rani Andrić* (Filip Višnjić, Beograd 2010) i da će toj problematici biti teško išta novoga dodati. Ipak, u međuvremenu je krakowska povjesničarka književnosti Sylwia Nowak-Bajcar, krenuvši putem koji je trasirao Karaulac, naišla na mnoštvo novih tragova i konteksta slavnoga piščeva boravka u Krakovu 1914. godine. Zahvaljujući tomu, ne samo da je korigirala mnoge nepreciznosti koje su postojale u dosadašnjoj literaturi, već je i rekonstruirala čudesno zanimljiv poljsko-bosansko-hrvatski svijet uzajamnih veza koji je dosad bio malo poznat u kontekstu boravka Ive Andrića u Krakovu.

Polazna je točka u istraživanjima S. Nowak-Bajcar priča nobelovca Andrića *Jelena, žena koje nema*. Ta joj je priča poslužila kao ishodište u potrazi za njegovim krakovskim tragovima, što ju je odvelo do Helene Irzykowske. No da je S. Nowak-Bajcar zastala samo na toj konstataciji, ne bi otkrila cijeli niz međusobnih veza Bosanaca i Hrvata u ondašnjem Krakovu. A Andrić je među njima bio samo jedan od mnogih – tek će se kasnije pokazati da je bio i najvažniji.

Knjiga je podijeljena na jedanaest poglavlja. Njezina je struktura logična i promišljena, makar nije klasična. Ako dva prva poglavlja i čine uvod u istraživanje, posljednje jedanaesto, *Epilog: susret nakon mnogo godina*, sastoji se od samo jedne rečenice (sic) i nipošto ga se ne može smatrati kao zaključak autoričinih istraživanja. Šteta što nije odlučila sakupiti najvažnija postignuća koja sadrži *Jelena*, jer ona ne samo da su puna erudicije, već i unose mnogo novih spoznaja o problematici. Valja naglasiti da nitko do sada Andrićevu boravku u Krakovu nije posvetio toliko pozornosti i nije učinio to na tako širokom planu kao Sylwia Bajcar-Nowak.

Prije svega, autorica postupno uvodi čitatelja u svijet uzajamnih veza među Poljacima i južnim Slavenima, odlazeći u svojim tvrdnjama daleko od samoga pokušaja da približi *Jelenu* iz priče i njezine veze s Andrićem. I što je važno, ona ne traži senzacije, nego nakon vrlo pomne pretrage lokalnih arhiva (između ostaloga, i obiteljskog arhiva Helene Irzykowske, koji čuva njezin sin Jacek Żuławski), kao i Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu, vrlo oprezno postavlja svoje teze. Potvrđuje ih i na temelju vrlo opsežne literature, Andrićeve objavljene korespondencije i krakovskoga lista *Czas*. Pritom je uspjela prikazati uzroke Andrićevom fascinacijom mladopoljskim Krakovom. Gradom koji je, iako nije bilo među najvećima u Habsburškoj monarhiji (bio je mnogo manji od tadašnje prijestolnice Galicije Lavova), privlačio mnoštvo suvremenih umjetnika i znanstvenika. To je specifično ozračje uzrokovalo da je u gradu na Visli tada boravilo mnogo južnih Slavena. Upravo te staze i putiće autorica knjige detaljno rekonstruira. Andrićev krakovski boravak od samo nekoliko mjeseci njoj je polazište za širu elaboraciju o poljsko-bosansko-hrvatskim odnosima i vezama uoči Prvoga svjetskog rata.

Jedno od središta tih odnosa bila je kuća obitelji Irzykowski, u kojoj je stanovao Ivo Andrić. Valja naglasiti da su Irzykowski bili primjer obitelji koja se, kao i mnogi drugi tadašnji stanovnici Galicije, pokušala naseliti u Bosni. Helenin otac Aleksander bio je predsjednik Okružnog suda u Banjoj Luci, a ona sama, kao i njezini braća i sestre, rodila se u Bosni. U Krakovu se dio obitelji našao samo nekoliko mjeseci prije Andrićeva dolaska. Slično kao i drugi, obitelj Irzykowski pri-

mjer je migracijskih procesa koji su se zbivali unutar Habsburške monarhije, a učestali su osobito nakon austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Taj je proces izazvao golem interes Poljaka i Rusina iz Galicije. Njegovo se „iverje“ moglo vidjeti i u Krakovu. Štoviše, kako s pravom piše autorica: „Sudbina obitelji ‘prekrasne Poljakinje’ Helene Irzykowske, rođene u Bosni, dopuštaju nam da nanovo pročitamo taj lik u Andrićevu stvaralaštvu [...] pokazuje se da Helena ne utjelovljuje isključivo svijet zapadnoeuropske kulture, kao što bi to htjeli istraživači, već prije svega svijet rodne Bosne. (str. 65)

Autorica je slikovito prikazala svijet krakovskih profesora – osoba s kojima se Andrić susretao ne samo na predavanjima, već i privatno. Kasniji nobelovac boravio je u salonima profesora Ignacyja Chrzanowskoga, a osobito Mariana Zdziechowskoga, poznatoga propagatora slaveno-filstva. Autorica je uspjela osvjetliti šire nego u dosadašnjoj literaturi susret Andrića i Williama Seton-Watsona, poznatoga britanskog novinara i branitelja prava slavenskih naroda a potom i profesora School of Slavonic Studies. Samim time Andrićev Krakov nije bio tek „zabit Poljske“ (da iskoristim termin Jaceka Purchle, kojim se služi i sama autorica), nego i gradom koji je moralno i mentalno snažno utjecao na kasnijeg nobelovca.

Knjizi se nema što dodati. Pronašao sam doslovce nekoliko mjesta na margini cijeloga teksta, a one su posljedica toga što autorica nije povjesničarka nego filolog, pa se manji propusti pojavljuju vjerojatno zbog previda ili činjenice da je tragova na koje je nailazila S. Bajcar-Nowak bilo toliko da joj je bilo teško sve razviti i podrobno istražiti.

U fusnoti 53 postoji jedna nepreciznost. Vilim Frančić nije mogao pohađati gimnaziju sv. Jaceka u Podgórzu nedaleko Krakova jer takve gimnazije tamo nije bilo (zasebno je postojala gimnazija sv. Jaceka u Krakovu, a zasebno gimnazija u Podgórzu). Dosta kuriozitetno zvuči fusnota 132 na stranici 65: „Interesantna je činjenica da je Spiridon Vukadinović [...], koji je potjecao iz protestantske obitelji, a u službenim se kontaktima služio isključivo njemačkim jezikom (na njemu je i predavao) i tvrdio da je austrijske nacionalnosti, imao jako dobre odnose sa studentima.“ Neovisno od činjenice da se odnosi sa studentima nikako ne ravnaju prema predavačevoj nacionalnosti, autorica ne bi smjela biti iznenađena što je profesor njemačkoga jezika prije Prvoga svjetskog rata predavao na njemačkome... jer je to morao, a takav je bio onda običaj. Štoviše, pažljivo čitanje izvora koji se odnose na Vukadinovića ukazuje na to da je on bio vrlo ambivalentno ocjenjivan (također i od strane studenata), a pred kraj svoje sveučilišne djelatnosti u Krakovu bio je i u snažnom sukovu s drugim profesorima Filološkog odjela. To potvrđuju i rukopisni materijali za razdoblje 1926-1932. U Biblioteci Poljske akademije umjetnosti u Krakovu (sign. 6468). Naravno to ne isključuje dobre odnose krakovskog germanista sa studentima uoči Prvoga svjetskog rata. Također, u poljskom je jeziku pravilan izraz Osmansko Carstvo, a ne Otomansko, što se doduše susreće u starijim djelima. Sve su ove sitne primjedbe dobrohotne i nikako ne umanjuju vrijednost knjige S. Bajcar-Nowak.

Valja naglasiti da knjiga ima naslovnicu koja izvrsno ocrtava doba kada je Andrić boravio u Krakovu. Ona ne odaje samo glavne umjetničko-estetske postavke Mlade Poljske/Mlade Bosne, već i ozračje onovremenoga Krakova, kao i tadašnjih Andrićevih stvaralačkih pobuda. U knjizi se nalaze i brojne fotografije obitelji Irzykowski te dokumenti koji se odnose na Andrića i osobe s kojima je bio u kontaktu do 1914. godine. Većina je ovdje objavljena po prvi put. Velika je šteta što knjiga ipak nije dovoljno pažljivo uređena. Na jedva 183 stranice nalazi se mnoštvo uredničkih pogrešaka i tipfelera koji su uz pažljiviju korekturu mogli biti otklonjeni. Čak i errata obuhvaća samo neke od njih. Ne smetaju toliko čitanju koliko ne govore najbolje o izdavaču.

Svi veći citati dani su u originalu i prijevodu (uglavnom u prijevodu autorice na poljski), što pokazuje autoričin trud i oprez u postavljanju hipoteza. U tom smislu Sylwia Nowak-Bajcar pokazuje s jedne strane izvrsno umijeće istraživača, a s druge strane na pomalo detektivski način vodi čitatelja kroz Krakov Ive Andrića, oslanjajući se na brojne detalje, tragovima njegova boravka u gradu na Visli. Njezina temeljitost izvan svake je sumnje – upravo suprotno, dopušta da se pogleda na Andrićevo stvaralaštvo iz šireg kuta pišćevih poljskih veza.

Autorici se mora čestitati na knjizi koja dopunjava dosadašnje spoznaje o Andrićevu boravku u Krakovu i njegovim oduševljenjem poljskom kulturom. Uspjela je otići i znatno dalje od prvobitne postavke – pokazala je da je u problematici poljsko-bosansko-hrvatskih odnosa još mnogo zakutaka koji se, unatoč navodnog nedostatka izvora, mogu i moraju istraživati.

Tomasz Pudłocki (preveo Damir Agičić)

Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji, Srednja Europa, Zagreb 2014, 291 str.*

Knjiga *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji* bavi se, kao što i sam podnaslov kaže, rodnim stereotipima i politikom međuratne Jugoslavije. Kao glavnu hipotezu Ida Ograjšek Gorenjak postavila je uspostavljanje „međudnosa između rodnih stereotipa i političke realnosti“ (str. 5), stavljajući u središte istraživanja žene te njihov položaj u društvu i politici. Međuratno razdoblje je specifično jer su se žene tada borile za pravo glasa na parlamentarnim izborima te za svoje „mjesto“ u javnom životu. Iz tog razloga autorica je u knjizi pokazala različite koncepte muškosti i ženskosti te rodne stereotipe koji su prevladavali u društvu toga doba. Metodologija rada bila je analiza sadržaja novina koji je autorica obradila kvalitativnom i kvantitativnom metodom, a kao glavni izvor koristila je novine, uglavnom ženske mjesečne listove. Autorica je u knjizi koristila i objavljenju građu (statistički iskazi, zakoni i uredbe) te veliki broj članaka domaće i strane literature.

Uz uvod i zaključak knjiga sadrži šest poglavlja koja su podijeljena u podpoglavlja. Na kraju knjige nalaze se izvori i literatura te kazalo osobnih imena.

Prva dva poglavlja „Rod kao predmet znanstvene analize“ (str. 9-30) i „Stereotipi kao predmet znanstvene analize“ (str. 31-47) obrađuju termine rod/spol, stereotip i rodna povijest. Autorica donosi pregled literature o povijesti žena u hrvatskoj i svjetskoj historiografiji. Knjiga ukazuje kako se prvo zanimanje o pisanju povijesti žena javilo u Hrvatskoj krajem 1970-ih i početkom 1980-ih godina, usporedno s pojavljivanjem neofeminističkog pokreta u svijetu. U tom razdoblju fokus je bio na žene radnice i sudjelovanju žena u radničkom pokretu i NOB-u. Tijekom 1980-ih godina, kada se u zapadnoj historiografiji afirmirala potraga za ženskim subjektom, uvelike oslonjena na antropološke metode, kod nas su „pionirke“ ženske povijesti bile etnologinje Dunja Rihtman Auguštin i Lydia Sklevicky.

Treće poglavlje „Rat i rodni stereotipi“ (str. 49-122) nastoji odgovoriti na brojna pitanja poput sljedećih: „što se događalo sa ženama za vrijeme rata, kako su rat i ratna propaganda koristili rodne koncepte i utjecali na njihovu definiciju i redefiniciju, te u konačnici u kojoj mjeri su realni događaji i ratni imaginarij zaista utjecali na rodne stereotipe poratnog društva, ali i konkretan položaj žena?“ (str. 54). U ovom dijelu istraživanja autorici je uvelike pomogao ženski tisak: *Jugoslavenska žena, Ženska misao, Slovenka* i *Ženski pokret* te tjednik *Nova Europa* i *Ilustrovani list* u kojima je našla brojne članke koji su objašnjavali položaj žena uoči i za vrijeme rata.

Pritom se autorica osvrće na istraživanja koja su primjerice isticala da je rat „poticajno utjecao na proces nacionalizacije žena, uspostavio je vezu između ženskog pokreta i države, osvjestio žene kao korisne članice zajednice te potaknuo rasprave o položaju žena u društvu i ženskoj seksualnosti“, kao i da su „posljedice rata na rodne uloge bile dugoročne ili kratkoročne i često nisu bile jednake za pripadnice različitih klasa“ (str. 52). U ovom poglavlju autorica obrađuje ulogu ženskih društava u međuratnom razdoblju kao što su „Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca“ (od 1929. „Jugoslavenski ženski savez“), „Alijansa ženskog pokreta“ i „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena“. Glavni problem žena u međuraću bilo je izostanak prava glasa na parlamentarnim izborima. Autorica obrađuje borbu žena za pravo glasa uoči prvih parlamentarnih izbora (1920.) i kasnije te (ne)zainteresiranost različitih stranaka prema ženskom pitanju. Autorica zaključuje da su prevladavajući rodni obrasci u međuraću oblikovani kontradiktornim diskursima ratne mitologije. Jedni su se temeljili na patrijarhalnoj retorici rodnih uloga, a drugi na „probuđenoj i redefiniranoj ženskosti“. Stoga se redefiniranje muškosti i ženskosti u međuratnoj Jugoslaviji ipak zadržavalo u tradicionalnim okvirima. Zbog toga autorica završno ustvrđuje: „Ženskost napokon doživljava afirmaciju u društvu, ali se pritom ne dira u osnovne stereotipe koji ga definiraju: ljupkost, nježnost, osjećajnost, miroljubivost, majčinstvo.“ (str. 122).

Četvrto poglavlje „Nova žena u novoj državi – ženski časopisi i redefinicija rodnih obraza“ (str. 123-187) donosi analizu različitih ženskih časopisa. Autorica je analizirala čak osam ženskih časopisa (međusobno ih komparirajući) – mjesečnike: *Jugoslavenska žena* (1918-1920), *Ženska misao* (1919-1921), *Slovenka* (1919), *Ženski list* (1925-1939), *Žena i svet* (1925-1941), *Ženski svet* (1930-1934) i tjednike: *Eva* (1928) i *Naša žena* (1935-1938). Prvi dio poglavlja pojedinačno predstavlja časopise, s naglaskom na vrijeme njihova nastanka, koncepciju lista, političku opredijeljenost, ciljanu publiku i promicanu ideju ženskosti. Drugi dio poglavlja bavi se rodnim odnosima i redefiniranjem rodni stereotipa u ženskim časopisima. Razmatra se također odnos ženskih časopisa i politike, tj. uloga politike u nastajanju i djelovanju ženskih časopisa, kao i zastupljenost politike u ženskim časopisima. Obraduje se i uređivačka politika časopisa te analiziraju najviše zastupljene teme. Među najzastupljenijim temama svakako su bili članci koji su raspravljali o moralu, seksualnosti, braku, nevjeri i pravnom položaju žena. Autorica zaključuje kako su se čitateljice i čitatelji ženskog tiska upoznavali s „novom, uzbudljivom, vrtoglavom ženskošću“ (str. 186), iako je temelj te ženskosti i dalje ostajao tradicionalan. Žena je uvijek morala biti nježna, lijepa, blaga, emocionalna i intuitivna.

Peto poglavlje „U službi identiteta i modernizacijskih procesa: rodni stereotipi u Koprivama“ (str. 189-244) govori o karikaturama u zagrebačkom humorističnom listu *Koprive* te kako su one „na direktan ili indirektan način prenosile poruku o prilično stabilnim rodnim obrascima“ (str. 244). Autorica ističe da se pritom muškost povezivala s potencijom, autoritetom i snagom, dok je ženskost vezivana uz nemoć, ovisnost, nesamostalnost i seksualnost. Ti su rodni koncepti, kako autorica navodi, upotrebljavani i u političkim i socijalnim karikaturama. Osnovni uzorak kvantitativne analize karikatura u *Koprivama* bili su petogodišnji ciklusi omeđeni 1918., 1923., 1928., 1933. i 1938. godinom. Za 1918. obrađena je 91 karikatura, za 1923. godinu 302, za 1928. obrađeno je 551, za 1933. godinu 404, a za 1938. obrađeno je 545 karikatura, što čini ukupno 1893 karikature. Autorica donosi rezultate analize karikature u devet grafikona i zaključuje kako se na karikaturama više pojavljuju muškarci nego žene te da se muškarci prikazuju kao moćniji i jači spol za razliku od žena koje su prikazivane kao pomoćnice, sluškinje i slično.

Šesto poglavlje „Rodni stereotipi u zakonima Kraljevine Jugoslavije“ (str. 245-264) obrađuje zakone Kraljevine SHS (Jugoslavije) koji su bili vezani za pravo nasljeđivanja i bračni zakon.

Najveći problem Kraljevine SHS bio je taj što nije imala jedinstveni Građanski zakon, nego su se koristili različiti građanski zakoni. Kraljevina SHS nije nikada dobila svoj Građanski zakon. Nacrti za njega su postojali, ali se nikada nisu proveli. Autorica zaključuje da je razlog tome što je zakonodavstvo „bilo opterećeno patrijarhalnom tradicijom koja se zadržala i u dijelovima zemlje gdje su zakonici nastojali regulirati nasljedno pravo na bazi ravnopravnosti muške i ženske loze“ (str. 251). Isto tako, iako ravnopravnost spolova u ovom razdoblju još nije bila postignuta, težnja da se ženama omogućí bolja naobrazba i napredovanje u poslu bila je mala, ali vidljiva. Autorica je u četiri grafa i jednoj tabeli prikazala porast broja djevojčica u osnovnim i srednjim školama te porast broja žena koje su završile fakultet i doktorirale. Zaključno se navodi da zakonici i zakonske regulative „ponavljaju priču tranzicijskog društva rastrganog između tradicionalnog i modernog vrijednosnog sustava te upozoravaju na vitalnost rodnih stereotipa u prijelaznom razdoblju“. Autorica naglašava da su zakoni koji se nisu zasnivali na rodnim stereotipima imali velikih problema u realizaciji. U dotadašnjim zakonima, kao i u novim zakonskim rješenjima, i dalje je postojala „ideja o ženi kao majci i supruzi te zavisnom članu društva“, odnosno o „muškarcu kao isključivom nositelju autoriteta i moći“ (str. 264). Autorica zaključuje kako su rodni stereotipi bili moćan društveni faktor koji su kroz zakonske regulative i praksu utjecali na svakodnevni život i položaj žena u društvu.

Autorica je u knjizi sustavno obradila veliki broj pitanja vezanih uz položaj žena u međuratnom razdoblju, kao što su zapošljavanje žena za vrijeme i nakon Prvoga svjetskog rata, pravo glasa na izborima, razvoj ženskog pokreta u Hrvatskoj i Kraljevini SHS (Jugoslaviji), razvoj ženskog tiska, pravo žena na nasljeđivanje muževljeve imovine, pravo žena na školovanje i stjecanje boljeg društvenog položaja te niz drugih. Knjiga Ide Ograjšek Gorenjak stoga je vrijedan doprinos proučavanju ženske povijesti u hrvatskoj historiografiji.

Ivana Šubic Kovačević

Wendy Lower, *Hitlerove furije: Njemice na nacističkim poljima smrti* (prevela Iva Karabaić), Profil, Zagreb 2014, 266 str.

Američka povjesničarka Wendy Lower specijalizirala je proučavanje holokausta, genocida i ljudskih prava. Djelatnica je na Odsjeku za povijest kalifornijskog koledža Claremont McKenna, znanstvena suradnica na Sveučilištu Ludwig Maximilians u Münchenu te savjetnica Američkog memorijalnog muzeja za holokaust. Njezino je djelo *Hitlerove furije* originalno izašlo u izdanju Houghton Mifflina 2013. godine. To publicističko djelo na dvjestotinjak stranica analitički tematizira prošlo razdoblje nacizma o čijoj aktualnosti svjedoči i pohvala (ujedno i marketinška dosjetka) „veliki svjetski bestseller“ na naslovnici hrvatskog izdanja, no nije jedino takvo u opusu same autorice. Lowerina djela su, između ostalog, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* te *The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Eastern Galicia*, koja još nisu doživjela svoj hrvatski prijevod i tako „stala uz bok“ *Hitlerovim furijama*.

Kao što navedeni naslovi govore, autoričino glavno istraživačko područje su njemačko „imperijalističko“ širenje na istok te, konkretno u kontekstu *Hitlerovih furija*, ženska prisutnost na tim prostorima, njihovo sudjelovanje, ali i odgovornost u počinjenim zločinima. Da bi čitatelja uvjerala u samu vjerodostojnost iznesenog, W. Lower je uz početne izvore crno-bijelih ilustracija (8-9) koje prožimaju djelo, predstavila i *Glavne protagonisticke: svjedokinje, suučesnice, ubojice* (10-11), ukratko navevši njihovo porijeklo te različite uloge koje su obavljale uglavnom za

Drugog svjetskog rata. Također, spomenutoj vjerodostojnosti djela doprinosi čak 397 bilježaka na 56 stranica, kao i popis arhiva (Njemačka, Austrija, Ukrajina, Francuska, Izrael) u kojima je prikupljena građa te brojne *Zabvale* (206-209). Predstavivši i kartu najdubljeg njemačkog prodora 1943. (12-13), autorica je dala naslutiti metodu rada: provjeru postavljenih teza na modelima stvarnih žena različitih zanimanja koje su djelovale na istoku (Ukrajina, Poljska, Rusija, Bjelorusija, Latvija).

Autorica u *Uvodu* (15-27) vrlo osobno predstavlja istraživanje započeto 1992. kada je u žitomirskom arhivu pronašla popis mladih njemačkih žena koje su na istoku širile nacistički *Lebensraum*. Taj ju je spis uputio na daljnja istraživanja u arhivima te na čitanje mnogih memoara, sudskih spisa, dosjea, svjedočenja i biografskih portreta. Potpuno svjesna ograničenja koje pisani izvori mogu pružati s obzirom na promjenjivu narav, interese i želje onoga koji ih piše, autorica se, prema vlastitom priznanju, upustila u demitologizaciju nacističkih žena kao povjesničarka, a ne tužiteljica. Odbacujući prikaz tupe žene mučiteljice koja ništa nije znala (popularizirane kroz prikaz čuvarice logora u djelu *Žena kojoj sam čitao* Bernharda Schlinka), W. Lower istražuje psihološko raslojavanje i materijalne motive „običnih“ njemačkih djevojaka iz različitih sredina i svakodnevnih zanimanja (učiteljica, bolničarka, tajnica, daktilografkinja, supruga) te ju interesira zašto su one bile nasilne i kakav je bio njihov kasniji dojam o vremenu koje su provele na istoku. Uz navedena, postavlja se i istraživačko pitanje o preciznom određivanju individualnog djelovanja u genocidnom sustavu kao ključu svrstavanja u određene skupine po kojima su naredna poglavlja naslovnjena.

Prvo poglavlje govori o *Izgubljenoj generaciji njemačkih žena* (28-44), fokusirajući se na njihove mladenačke težnje unutar rastućeg sustava. Rođene krajem Prvog svjetskog rata, njemačke su žene kao alternativu demokraciji zazivale njemački koncept moćnog *Volka*, što je bio zaokret udesno i pobjeda Hitlerove politike kao osveta za „zabijeni nož u leđa“ njemačkom narodu. Koncept ženskosti koji je bio izgubljen negdje u međuraću, ponovno je pronađen u Ligi njemačkih djevojaka. U toj su organizaciji djevojke pronalazile društvo, ali i primale agitatorsku indoktrinaciju rasne čistoće, vježbe i discipline. Mnogima je Liga bila prilika da se dokažu i postanu članice Nacističke stranke. Tako se uz postojeći sustav patrijarhata redefinirao i feminizam, odbacivši emancipaciju i prihativši konformizam.

Drugo je poglavlje naslovljeno *Istok vas treba: učiteljice, bolničarke, tajnice, supruge...* (44-84). Trebao ih je da bi izgradile „američki Zapad“ kojim je Hitler bio fasciniran. Zastavljanje boljševizma i kultiviranje istočne „kolonije“ bili su primarni ciljevi radne obveze koja je nakon pada Poljske dodijeljena velikom broju Njemica. Autorica ovdje kroz nekoliko potpoglavlja uvodi protagonistice na tekstualnu pozornicu. Tako u skupini „Učiteljica“ upoznajemo Ingelene Ivens koja se željela dokazati u Haagu, ali je namještenje dobila u zabačenom selu u Poljskoj. Hiperprodukcija „Bolničarki“ bila je glavni razlog većinskog upoznavanja žena s ratnim strahotama i njihovo praktično sudjelovanje u genocidu (ubijanje mentalno bolesnih iz „samilosti“). Upoznajemo švapsku služavku Eriku Ohr, ali i visokoobrazovanu pravnicu Annette Schücking. Uz njih, upoznajemo provoditeljicu „eutanzije“, Pauline Kneissler. Od „Tajnica“ su poznate vrbovana Ilse Struwe, administratorica Liselotte Meier, muškobanjasta Johanna Altvater, karijeristice Sabine Dick i Josefina Krepp, dok su „Supruge“ predstavljale Vera Wohlauf, Liesel Willhaus te poljoprivrednica Erna Horst. Autorica ističe specifične odnose: selo/grad, bogata/siromašna obitelj i autoritarna/liberalna obitelj, kako bi istaknula različita okruženja odgoja koji je nedvojbeno utjecao na težnje mladih žena, bilo da se radilo o novim cipelama, židovskoj imovini ili elitnom braku s pojedinim časnicima.

Treće poglavlje *Svjedokinje* (85-105) započinje kategorizaciju navedenih žena u pojedine grupe. Dolaskom na istok, autorica ističe nemogućnost žena da prepoznaju užas nacističke politike. Iako su bile zgrožene ratom, većina bi se žena na krilima nacističkih ratnih pobjeda prilagodila stanju, odnosno, uspjela bi zatomiti svoje zgražanje pukim navikavanjem na različite situacije. Mnoge su žene potpadale pod utjecaj propagande i ideološke indoktrinacije, ali mnoge od njih nisu bile vojno indoktrinirane, a zločine su ipak činile. Brojne svjedokinje različitih zločina kontradiktorno su poimale nepravdu; tako se nisu obazirale na stočne vlakove prepune Židova, dok su im vlakovi ranjenih njemačkih vojnika zahtijevali pružanje pomoći. Židovska geta su zbog svoje zatvorenosti i unatoč nehumanim uvjetima bila turistički „shopping“ centri, a piknici su se održavali pokraj masovnih grobnica. Utjeha žena i muškaraca nalazila se u ignoriranju, alkoholu, strahu, fanatizmu i šutnji. Autorica ističe kritičko mišljenje spomenute pravnice Annette Schücking, ali to ne povezuje eksplicitno s njezinim stupnjem obrazovanja, dajući time jednaki „start“ rasuđivanja svim sudionicama iako to često nije realno stanje funkcioniranja bilo kakvog društva.

U poglavlju *Suučesnice* (105-126) W. Lower okreće se bezličnoj administraciji kao (ne)odgovornom čimbeniku pokolja. Tajnice su pretipkavale različite popise koji su distribuirani po Reichu kao smrtno kazne neprijateljima države, a dokumentacija *Einsatzgruppe* o ubijenim Židovima obuhvaćala je gomile stranica. Žene su slušale muška hvalisanja, prisustvovala masakru te odlazile s muškarcima u lov na životinje čije bi mjesto ubrzo zamijenili Židovi. Autorica naglašava demonsko lice žena na istoku kao posljedicu izrazitog aktivizma potaknutog osjećajem slobode uspostavljanja njemačkog načina života. Međutim, iako Lower ističe logičnu ambivalenciju žene u Njemačkoj i na njemačkom istoku, to i dalje ne znači da je uloga u genocidnoj mašineriji nužno bila prožeta nasiljem. Odnosno, revna administratorica nije morala biti nasilna, a nije mogla biti ni pravno kriva. Birokrat svoju ulogu pukog spisotvorca doživljava nesvjesnije od pojedine kućanice ili besposlene supruge koje su pred sobom imale žive ljude u koje su odlučile zapucati.

Peto poglavlje *Ubojice* (126-149) potvrđuje potonju konstataciju. Autorica navodi bolničarke kao glavne egzekutorice režima koje su različitim eksperimentima ubijale pacijente i pritom, gotovo nevjerovatno, mislile da rade humana djela u ime nacije (npr. Pauline Kneissler koja je, uz to, prisegnula na tajnost provedbe smaknuća). Kompleks manje vrijednosti naspram muškaraca istaknut je i u liku Johanne Altvater koja je svojim muškobanjastim izgledom željela biti bliža „muškome poslu“, a specijalnost joj je bila ubijanje djece koju bi mamila slatkišima. Slično je učinila i Erna Petri na svom luksuznom imanju u Grzedi. Ono što W. Lower posebno ističe jest zbunjujuće izvrtnje rodni uloga. Ako se žena smatrala nježnom majkom koja nije sklona sadističkom ubijanju po naredbi kao muškarac, kako to da je činila isto? Kako je moguće djecu mamiti slatkišima, a zatim ih ubiti? Takva pitanja prelaze granicu odgoja i želje za karijerom ili muškim izazovima, pogotovo ako se uzme u obzir autoričino isticanje slobodne volje – one nisu morale ubijati, one su to željele. Osim tabuizacije, društvo je ženskim ubojicama pridavalo masku pohotnih sadistica iskristaliziranih kroz pornografiju, dok je stvarnost bila mnogo drugačija.

Iako su njihova ubojstva bila okrutna, činjenica da su se ona dešavala na otvorenom prostoru ograničavala je njihovo dokumentiranje na tek nekoliko svjedoka (lokalnih seljaka ili odbjeglih Židova), što je otežavalo istragu. U poglavlju *Zašto su ubijale? Njihova i naša poslijeratna objašnjenja* (149-170), autorica nastoji iznijeti psihološku (re)konstrukciju žena koje su sudjelovale u nacističkom režimu. Taj je pothvat iznimno težak jer nema oslonca u psihološkim eksperimentima koji su provedeni na nacističkim vođama. Okrenuta memoarima, W. Lower nastojala je pro-

naći nepodudaranje u pruženim informacijama: kako se netko mogao jasno sjećati što je točno pojeo, ali ne i ubojstva? Autorica zaključuje da su dužnost i pokoravanje sustavu bili dovoljni da se počinitelja uvjeri da on to nije. Na taj je način tek naizgled sprana krivnja jer još uvijek ostaje nejasno kako je u tako kratkom vremenu prije poraza pronađeno objašnjenje za licemjerno ubijanje vlastitog naroda koji je panično bježao s bojišta.

Konačno, u posljednjem poglavlju *Kakva je bila njihova sudbina?* (170-200), žene s početka priče postaju žrtve. Osuđena je tek jedna. Autorica naglašava dugotrajnost procesuiranja zločinaca, ali i nemogućnost njihova prepoznavanja radi velikih migracija na istočnom području, što je otežavalo i pronalazak svjedoka. Uz to, ženi je bilo dovoljno da se u sudnici rasplače pa da istražitelj zaključi kako je njezina emocija dovoljno iskupljenje za sva djela (počinjena ili ne). Ako su u mikrokozmosu rodne uloge i bile pomiješane, kada je došlo do poslijeratnih suđenja, sve je iznova sjelo na rodno mjesto, a mnoge su žene zahvaljujući svojoj manipulativnoj ženskosti i nagloj „amneziji“ izbjegle kaznu. Autorica ističe i problem denacifikacije te kolektivne amnestije radi lakše integracije njemačkog naroda u koncept novoprobudjenog svijeta. Stoga su mnoge žene koje su izbjegle kaznu postale tek dio njemačkog naroda koji je čekao iskupljenje izvan sudnica (rezervirane za „velike igrače“) i za kojeg su vrijedila pravila arendtovske ništavne krivnje sustava.

Zaključno, u *Epilogu* (200-206) je autorica unijela osobni moment žaljenja u priču. Ta je intervencija, uz još poneki beletristički literarni zahvat u same biografije radi dobivanja zao-kružnije priče, teško određiva kao poželjna ili ne, ali je svakako vrlo riskantna. Vodeći računa o cjelokupnom dojmu analitičnosti koje djelo ostavlja, pomalo osuđujući epilog pobija emocionalno distanciranu metodu i iznosi privatnu slabost istraživača. Zbog toga čitatelj može steći dojam da je autorica analizu vodila k cilju imputiranja vlastitih osjećaja na istraženo, što nikada nije produktivno ako se nastoji objasniti koncept „tuđe“ ljudske prirode. Postavljena istraživačka pitanja, u kontekstu oslanjanja na dostupne izvore, nikada neće biti do kraja odgovorena. Ako su žene mrzile, mrzile su zbog sustava. Ako su bile svjesne nepravde, o njoj nisu govorile i protiv nje nisu djelovale. Ako su se kasnije prisjećale, prisjećale su se maglovito, a ako su bile osuđene, činile su sve da mijenjanjem iskaza dokažu nevinost i izađu iz zatvora. Wendy Lower stoga je samo djelomično odgovorila na postavljena pitanja, ali i takav djelomičan odgovor, s obzirom na dostupnost i vrstu izvora te činjenicu da se radi o slabije dokumentiranim ženama, možemo smatrati dovoljnim. Jedno od tumačenja riječi „furijska“ na Hrvatskom jezičnom portalu jest zla, svadljiva ženska osoba. Ne možemo reći da su sve Hitlerove furije doista bile furije, ali možemo reći da su Njemice na nacističkim poljima smrti (i samo tamo) zasigurno pripadale toj skupini. Ako im nisu sudili sudovi, ovo je djelo to učinilo umjesto njih, ali, paradoksalno, uz dozu zapadnjačkog oprosta i razumijevanja.

Lucija Bakšić

Keith Lowe, *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*, Viking, London 2013, 460 str.

Ubrzo nakon svoga završetka Drugi svjetski rat izbio je na sam vrh historiografskih rasprava te se na tom mjestu održao sve do danas ne pokazujući tendenciju pada. Štoviše, čini se da interes za sam rat, a u to ulaze godine prije rata i neposredno nakon njega, s vremenom eksponencijalno raste. Kada se tome pribroje i dnevno-politička pozivanja na sukob koji je odredio povijest 20.

stoljeća, kojih ne manjka s obzirom na okruglu, sedamdesetu godišnjicu završetka sukoba, ponekad se dobije dojam da se o ničemu drugom u historiografiji niti ne diskutira. Takav interes je materijaliziran u priličnom broju znanstvenih radova, koji pokrivaju mnogobrojne aspekte Drugog svjetskog rata, njegove uzroke i posljedice. Zbog toga uzimanje u ruke svakog novog djela koje tematizira događaje iz 1940-ih izaziva određenu skepsu o tome je li autor uspio pružiti novi pogled, novu interpretaciju ili se naprosto ponavlja diskurs viđen već nekoliko puta u sličnim djelima. *Savage Continent* otklanja te sumnje, donoseći ne toliko nove faktografske podatke, već europsku, nadnacionalnu, perspektivu događaja koji su uslijedili nakon službenog završetka ratnih događanja u Europi.

Keith Lowe je britanski pisac i povjesničar koji se ne može pohvaliti zavidnom akademskom pozadinom, no čije knjige unatoč tome privlače pozornost zainteresirane javnosti. Prvu historiografsku knjigu objavio je 2007. godine pod naslovom *Inferno: The Devastation of Hamburg, 1943*. Pet godina kasnije objavljuje svoju drugu knjigu historiografske tematike *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*. U osvrtu na Loweovu knjigu Richard Overy ističe da su prezentirane priče više-manje poznate i da se malo toga novoga ima dokazati. S druge strane Ian Kershaw napominje da je Lowe uspio napisati odličnu knjigu, koja opisuje malo poznate scene europskog kontinenta, koji je pao u bezakonje i kaos neposredno nakon rata. Kod hrvatske publike ova je knjiga prošla uglavnom neopaženo, što je pomalo intrigantno kada se zna da teme neposredne poslijeratne povijesti gotovo svako proljeće dominiraju u javnom diskursu. Međutim, te se teme nameću u vidu dnevopolitičkih potreba, stoga ne treba ni čuditi manjak zainteresiranosti za radove pisane u znanstvene svrhe. Za razliku od nas, slovenska javnost dočekala je prijevod ove knjige u izdanju Modrijana, pod naslovom *Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni* (Ljubljana 2014).

Kronološki *Savage Continent* obuhvaća razdoblje od 1944. do 1949. godine, koje je podijeljeno u četiri velike cjeline i dvadeset osam poglavlja. Interpretacija je nadnacionalna, europska, te su takvi i izvori – primarni i sekundarni. Lowe se pritom nije zaustavio samo na izvorima napisanima na svjetskim jezicima, već se koristi i poljskom, češkom, baltičkom, hrvatskom građom. Stil pisanja je jednostavan i razumljiv, čime se ova knjiga otvara širokom krugu potencijalnih čitatelja.

Kao polazište Lowe ističe činjenicu da sukobi u Europi nisu prestali Hitlerovim porazom u svibnju 1945. godine, već da su borbe nastavile bjesniti još nekoliko mjeseci, čak i godina, iako, naravno, u manjem opsegu. Napominje da u Europi nakon rata nisu zavladao mir i harmonija, što je česta percepcija, već upravo suprotno, valovi osvete i odmazde preuzimaju primat, te na nekoliko godina paraliziraju cijeli kontinent koji tek krajem 1940-ih postaje mjesto čudesnog oporavka i rekonstrukcije: „Priča o Europi u neposrednom poslijeratnom periodu nije primarno ona o rekonstrukciji i rehabilitaciji – prije svega to je priča o padu u anarhiju“ (str. xvii). Napominje da je Drugi svjetski rat bio puno više od sukoba između Saveznika na jednoj i fašističkih snaga na drugoj strani. Postojao je cijeli niz manjih, paralelnih, sukoba koji su se odvijali u sjeni najvećega, gdje je fašistička invazija često bila okidač za te netrpeljivosti, koje su godinama ključale ispod površine. Kada se stvari tako postave, smatra Lowe, puno je lakše razumjeti nastavak nasilja koji je uslijedio nakon poraza fašizma u Europi, nasilja koje je centralna tema ove knjige.

U svojoj interpretaciji Lowe se ne zaustavlja na prikazu žrtava i njihovoj brojnosti, već jasno razabire motive, te svo nasilje koje je obuhvatilo europski kontinent ne opisuje kao djelo bezumnih divljaka već kao produkt niza motiva. Određene događaje stavlja u kontekst, proširuje vremenski uzorak i traži dublje uzroke, dajući tako potpunu sliku. Bježi od brzih i lakih zaklju-

čaka. Konstantno se vraća na one koji su inicirali prvotno nasilje, bez ikakve namjere da opravda poslijeratna ubojstva, već da im da puni smisao i značenje.

U takvoj interpretaciji motiv osвете, za koji Lowe smatra da je najuniverzalniji, igra glavnu ulogu, te ga drži odgovornim za većinu ubojstava nakon rata. Osveta je, kako navodi, često bila neizbježan ishod raznih brutalnosti koja su joj prethodila – podjednako na zapadu i istoku kontinenta, te su njeni valovi bili u korelaciji s ratnim stradanjima. Tim činom mnogi su pojedinci uzimali pravdu u svoje ruke smatrajući da je to prikladan odgovor na sve strahote koje su doživjeli tijekom rata. Počinitelji su bili vojnici i civili, a ogroman opseg tih ubojstava bio je moguć jer su mnogi na pozicijama moći jednostavno zažmirili na njih. S druge strane, kad su bili svjesni valova odmazde, često su je usmjeravali u smjeru koji bi služio političkim ciljevima.

Osveta nad pripadnicima njemačke manjine diljem Europe bila je vođena osobnim, ali i političkim razlozima, te je svakako bila jedna od najžešćih. Lowe se u svojoj analizi najviše koncentrira na njihovu sudbinu u Čehoslovačkoj i Poljskoj, izostavljajući, nažalost, jugoslavenski primjer. Opisujući brutalnosti koje su se odvijale nad njima, navodi da politika tih dviju zemalja nikada nije bila istrebljenje, kao što to navodi ekstremnija literatura, iako su ubojstva bila brojna, već prisilno preseljenje koje je bilo motivirano osvetom, ali i željom da se spriječi korištenje pitanja manjine za neke buduće sukobe. Time odbija staviti znak jednakosti između politike nacističke Njemačke i politike poslijeratne Čehoslovačke i Poljske. Sudbinu njemačke manjine promatra kao reakciju na nacističku ideologiju i razaranja koja je ona prouzročila.

Ubrzo nakon rata negativne sentimente prema Nijemcima zamijenio je prezir prema domaćim kolaboracionistima koji postaju najomraženija skupina diljem Europe. U svojoj analizi Lowe navodi dvije faze odnosa prema njima. Prva faza se događa za vrijeme oslobođenja i tjedana koji su uslijedili, koje karakterizira prilično brutalan i surov odnos vojnika i civila prema kolaboracionistima, a sve uz istovremeno ignoriranje vlasti te čak i prešutno odobravanje, pogotovo na Istoku Europe gdje je obračun s njima često bio i obračun sa snagama koje su bila potencijalna prijateljica novim režimima. Dobar dio Europe je u ovoj fazi naprosto zažmirio na ono što se događalo. Tako u knjizi nalazimo podatak da je Belgija amnestirala sve zločine počinjene četrdeset i jedan dan nakon protjerivanja Nijemaca, u Italiji je taj raspon iznosio dvanaest tjedana, dok je u Čehoslovačkoj on bio pet i pol mjeseci. Uspostavom pune vlasti nad državnim teritorijem osvetnički pohodi prestaju te se počinju strogo kažnjavati. Država preuzima ulogu kažnjavanja što označava drugu fazu koja je okarakterizirana institucionalnim/sudskim obračunom s kolaboracionistima.

Osveta nad kolaboracionistima nije bila svugdje podjednaka. Od zemalja Zapadne Europe u Francuskoj i Italiji obračuni su bili najžešći. Brojke se kreću od oko devet tisuća za Francusku i do između dvanaest do dvadeset tisuća za Italiju. Jedan od razloga za tako visoke brojke, u odnosu na stotinjak ubijenih kolaboracionista u Nizozemskoj, kako navodi Lowe, je nepovjerenje u francuske i talijanske sudove za koje se smatralo da će osloboditi većinu ratnih suradnika okupatora. Što opet, prema autorovim tvrdnjama, nije bilo daleko od istine. On ističe da su poslijeratni sudovi puni primjera gdje su mnogi istaknuti kolaboracionisti prošli bez neke veće kazne. To je bio rezultat nedostatka političke volje za njihovim kažnjavanjem jer bi te osude ugrozile mit koji se tada oblikovao – onaj o nacionalnom jedinstvu tijekom rata koje je, u tom kontekstu, bilo puno važnije nego razni progoni. Lowe navodi da je to posebice bilo bitno za novouspostavljene komunističke režime budući da im je davalo veću legitimnost. Smrtnе presude u tim zemljama su se primarno odnosile na one koji su bili prepreka novim vlastima nego što su bile osuda njihovih ratnih zločina. Tako da se mnoga ubojstva na Istoku Europe dobrim dijelom nisu odnosila

na prošle događaje već su bila usmjerena protiv budućih prijetnji. Na Zapadu je nakon prvih nekoliko tjedana kaosa država pokušavala zaustaviti nasilje, dok je na Istoku državni aparat nasilje počeo koristiti u svrhu ostvarenja svojih političkih ciljeva.

U takvoj atmosferi naknadno se konstruira narativ o Nijemcima kao isključivim krivcima za rat i strahote koje je prouzročio, gdje je mit o nacionalnom jedinstvu uspio osloboditi kolaboracioniste tereta krivnje. U Zapadnoj Europi, navodi Lowe, već u 1950-ima je počelo preispitivanje odnosa prema domaćim fašističkim suradnicima. Ono na što se prije desetak godina gledalo kao na grubu pravdu prerاسlo je u „pokolj nevinih“ (str. 116), gdje je nevinost tih ljudi bila pretpostavljena. Te tvrdnje pratila je i iskrivljena statistika, pri čemu se, bez uporišta, broj stradalih nakon rata povećao za nekoliko puta. Najčešće onoliko koliko je trebalo da taj broj bude jednak ili veći od broja fašističkih žrtava za vrijeme rata. Isti proces dogodio se nakon pada realsocijalističkih režima na Istoku koji su predvodile ekstremno desne stranke. Negativne povijesne ličnosti se rehabilitiraju kao nacionalni heroji, gdje se njihova povijesna uloga izrazito selektivno promatra te jedino što ih u toj novoj interpretaciji određuje je njihovo antikomunističko djelovanje, dok se fašistička prošlost uglavnom ignorira. Lowe navodi da je to više od benignih mitova: „To su opasne distorzije istine i treba ih razotkriti kao takve“ (str. 162).

Posebnu pažnju Lowe posvećuje ženama i njihovoj sudbini u poslijeratnoj Europi. Nad njima su, kako sam ističe, izvršeni jedni od najbrutalnijih osvetničkih pohoda, koji su se sastojali od brutalnog seksualnog izživljavanja do javnih poniženja. Tako donosi priče o masovnim silovanjima crvenoarmejaca pri probodu na Zapad, posebno ističući njihovu brutalnost pri ulasku u Berlin. Iznosi također priče o jednakim radnjama američkih, britanskih i francuskih vojnika, ali ipak navodeći da je takvih primjera bilo puno manje. Spominje da je količina silovanja bila proporcionalna količini kaosa kroz koji su se vojnici probijali. Njemice su uglavnom stradavale kao osveta za nacističke zločine, no stradavale su i žene drugih nacionalnosti uglavnom osuđivane za suradnju s neprijateljem. Ta suradnja je najčešće označavala intimne odnose s okupatorima, gdje je seksualni odnos postao politički čin nacionalne izdaje uz jasnu poruku da je država vlasnik ženskog tijela. U Zapadnoj Europi, posebice u Francuskoj, žene su iz tog razloga javno ponižavane, gdje su najčešće bile skidane do gola uz gotovo obavezno brijanje glave i crtanje nacističkih simbola na dijelovima tijela.

Najzanimljivije poglavlje za nas je svakako ono o Jugoslaviji: „Europe in Microcosmos: Yugoslavia“ (249-266). Lowe ju opisuje kao mjesto izuzetno komplicirane povijesti gdje su se dogodili neki od najgorih zločina za vrijeme Drugog svjetskog rata i nakon njega. Napominje da su se u Jugoslaviji vodila tri rata: rat protiv stranog agresora, građanski i klasni, tj. rat za socijalnu revoluciju. Takav razvoj događaja prouzročio je mnogo žrtava, no Lowe ih ne smatra jedinstvenima već, kako navodi, kao dio šireg procesa dehumanizacije koji je zahvatio cijeli Stari kontinent. Ističe da područje Jugoslavije nikako nije unikatno već da jedino što ga ističe je to što obuhvaća gotovo sve procese koji su se događali diljem Europe – od tuda i sam naslov poglavlja.

Kao i u prethodnim poglavljima, interpretacija poglavlja o Jugoslaviji počinje s onima koji su prvotno inicirali nasilje, kao polazište za daljnje razumijevanje, dajući pritom kratku kronologiju Drugog svjetskog rata. Također na početku odmah napominje kako je dobar dio jugoslavenske historiografije pristran, gdje se svaka etnička grupa želi prikazati kao najveća žrtva, što svakako otežava posao svakom povjesničaru koji se dotakne te teme. Najviše se zadržava na događajima oko Bleiburga i nakon njega opisujući sukobe te donoseći izjave nekoliko preživjelih pojedinaca. O ubojstvima počinjenim od strane partizanskih jedinica piše da nisu bila stihijska, iako takvi primjeri nisu isključeni, već da je postojala određena logika u kojoj su stradavali oni pojedinci

višeg statusa u bivšim vojskama, kao i da sve to nije bilo moguće bez koordinacije odozgo, tj. sa najviših instanci tadašnje vlasti.

Autor si pri tome postavlja veliko pitanje, pitajući se koji sve motivi stoje iza tog nasilja: „osveta protiv bivših vojnih protivnika, ili gruba pravda za režim koji je prvi počeo sa ciklusom nasilja? Jesu li ubojstva politički motivirana ili su rezultat etničke mržnje?“ (str. 261). Na ta pitanja daje jednostavan odgovor zaključujući da su svi motivi, koji su povezani i neodvojivi jedni od drugih, jednako odgovorni za stradanja u proljeće 1945. godine. Još jednom napominje kako su se u Jugoslaviji zbilja dogodili užasni zločini i stradanja, no, kako naglašava, kada se brojke stave na stranu, isti procesi su se događali diljem Europe, gdje su različiti preživjeli očevici prepričavali slične događaje u kojima su želja za osvetom, etnička mržnja i politička motivacija igrali presudnu ulogu, na taj način odbijajući stereotipne ocjene o Balkanu kao mjestu izuzetne brutalnosti.

Savage Continent je knjiga koju prije svega odlikuje njena transnacionalna perspektiva u koju je Lowe uspio ukomponirati naracije mnogih malih europskih naroda koje često znaju biti izostavljene iz radova slične tematike. Dajući prostor jugoslavenskim, poljskim, ukrajinskim, rumunjskim, grčkim, baltičkim iskustvima dao je cjelovitiju sliku Europe nakon poraza fašizma. Pokazao je da gotovo nema niti jednog procesa koji bi bio unikatan samo za jednu državu te da je za razumijevanje događaja unutar vlastitih državnih granica potrebno, prije svega, proučiti i povijest drugih država. Autor se suočio s mnogim povijesnim revizionizmima naglašavajući kako to nikako nisu tek bezazlene pojave te da će takvi pokušaji svakako biti izazov povjesničarima u budućnosti. Slobodno se može zaključiti da je Lowe napisao vrlo dobru knjigu o poslijeratnoj Europi pokazajući da je za postizanje mira trebalo puno više od završetka rata.

Marko Pustaj

Elvis Orbanić, *Rudolf Zafran i vjerski život župe Žminj (1946. – 1963.)*, Josip Turčinović – *Župa Žminj, Žminj, 2014., 96 str.*

Iz pera Elvise Orbanića izašla je knjižica u kojoj se daje oris djelovanja župnika Rudolfa Zafrana i vjerskog stanja žminjske župe „u naročito zgusnutim i nemilim vremenima rata i opasnoga, a u najmanju ruku neugodnog mira u ranome poraću“. Iako je autor po vokaciji istraživač ranonovjekovne, prvenstveno crkvene povijesti, on ovdje znalački, uz iscrpno slijeđenje pisanih vrela, primjenjuje *oral history*, a njihovom kombinacijom stvara potpuniju sliku ratnih godina i poraća na Žminjštini.

Autor opisuje djelovanje vlč. Rudolfa Zafrana, najprije u Sv. Mateju (Ceru), gdje od 1940. obavlja dužnost kapelana te upravitelja župe Sveti Ivanac. U toj je službi ostao do 1946. kada biva imenovan župnim upraviteljem župe sv. Mihovila u Žminju. U toj će župi dužnost, ponajprije župnog upravitelja, a potom župnika obavljati slijedećih sedamnaest godina, do 1963. kada se seli u Slavinu kraj Postojne. Izrazito teške posljednje godine rata proveo je u Sv. Mateju, nastojeći pomoći svakom čovjeku, lišen bilo kakve ideološke isključivosti jer je „jedino važno u onim ratnim vremenima spasiti čovjeku život“. U Žminju ga je dočekala „proširena neimaština, osakaćene obitelji, porušeni domovi“. Župni je stan bio sravnjen sa zemljom, a župna crkva sv. Mihovila teško oštećena od bombardiranja te se liturgija morala obavljati u crkvi sv. Foške. Uza sve to, vlč. Zafran je, poput mnogih drugih svećenika u poraću, doživljavao neugodnosti od strane novih vlasti, ali ipak u manjoj mjeri nego neki njegovi kolege u susjednim župama. Revni

je župnik u tim teškim vremenima pomagao svojim župljanima; ubrzo je započeo s obnovom župnog stana, a 1951. započeta je i obnova župne crkve. Poseban odlomak autor posvećuje župnikovoj sestri Ivanki koja je, uz to što je bila bratova domaćica, kao vješta kuharica na mlade Žminjke prenijela znanje o pripremanju torti i drugih slastica.

Autor posebnu pozornost daje vjerskom životu žminjske župe za Zafranovoga župnikovanja u poglavlju *Vjerski život*. Zafran se pokazao kao izvrstan predavač koji je djeci s lakoćom prenosio katoličke vjerske istine; formirao je dječji pjevački zbor, okupljao djecu za branje ljekovitog bilja, a iz svoje knjižnice posuđivao djeci i studentima knjige čime je ublaživao posljedice nepostojanja mjesne knjižnice. Sjemeništarcima u Pazinu pružao je materijalnu i duhovnu skrb. Autor nadalje promatra sakramentalni život, donosi podatke o broju krštenih te imenima krštenika, broju prvopričesnika i krizmanika po godinama, kao i slavljenu liturgije. Poseban odlomak posvećuje staroslavenskoj misi, koja je u Žminju ponovno uvedena, uz misu na latinskom jeziku, 1958. godine. Prikazao je također podjelu sakramenata ženidbe i posljednje pomasti (*extrema unctio*) za Zafranove službe u Žminju, pogrebne običaje, djelovanje vjerskih udruženja, održavanje procesija kao specifičnog izraza svjedočanstva vjere te druge oblike vjerskog života i pobožnosti (večernje, marijanska pobožnost. Posljednje je poglavlje naslovljeno *Odlazak iz Žminja*, a potom slijede *Zaključak*, *Prilozi*, *Vrela i literatura* te *Curriculum vitae Rudolfa Zafrana*.

Ova knjižica, za koju možemo sa sigurnošću utvrditi da je *libellus lepidus*, oslikava život jedne istarske župe u teškim ratnim i poratnim vremenima. Iako je pisana znanstvenim stilom, što najbolje svjedoči 335 bilježaka, autorova umješnost u naraciji čini knjigu lako čitljivom i bliskom svakom čitatelju.

Marino Martinčević

Leszek Małczak, *Croatica. Literatura i kultura chorwacka w Polsce w latach 1944-1989* [Croatica. Hrvatska književnost i kultura u Poljskoj od 1944. do 1989. godine], Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, 870 str.

U izdanju Šleskog sveučilišta u Katovicama objavljena je knjiga *Croatica. Hrvatska književnost i kultura u Poljskoj od 1944. do 1989. godine*. Autor knjige je sveučilišni profesor Odsjeka za teoriju književnosti i prevođenje Instituta slavenske filologije Šleskog sveučilišta, kroatist i prevoditelj Leszek Małczak. *Croatica* je ujedno i habilitacijski rad tog kroatista. Od do sada objavljenih radova profesora Małczaka o poljsko-hrvatskim vezama vrijedi spomenuti knjigu *Vjetar u hrvatskoj književnosti. O književnoj figuri vjetra u pismenosti hrvatskog sredozemnog prostora XIX. i XX. stoljeća* (pl. *Wiatr w literaturze chorwackiej. O figurze literackiej wiatru w XIX- i XX-wiecznym piśmiennictwie chorwackiej strefy śródziemnomorskiej*) i niz članaka.

Tema knjige *Croatica* su kulturni kontakti Poljske s Hrvatskom, točnije prisutnost hrvatske kulture u Poljskoj. Leszek Małczak prikazuje poljsko-hrvatske kontakte na području književnosti, glazbe, filma, kazališta i likovnih umjetnosti. Djelo obuhvaća razdoblje od 1944. godine i osnutka privremene poljske vlade pod utjecajem SSSR-a do 1989. godine i potpisivanja zadnjeg programa kulturne suradnje Poljske s Jugoslavijom. Autor smatra da je u promatranom razdoblju moguće govoriti o hrvatsko-poljskoj kulturnoj suradnji, jer je suradnja s inozemstvom u Jugoslaviji bila postupno decentralizirana i prebačena na odlučivanje pojedinim republikama. O tome svjedoči *Odluka o decentralizaciji kulturno-prosvjetne razmjene s inozemstvom sa danom 1.01.1968.*

Croatica je rezultat autorova petogodišnjeg istraživanja, koje je na početku bilo fokusirano na prijevode hrvatske književnosti u Poljskoj. Temelj istraživanja bili su podaci dostupni u bibliografijama te podaci skupljeni tijekom autorovih istraživanja. Arhivsko istraživanje obuhvatilo je Arhiv Ministarstva vanjskih poslova Republike Poljske, Arhiv Ministarstva kulture i narodne baštine Republike Poljske, Arhiv novih dokumenata (Archiwum Akt Nowych) u Varšavi, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu i Arhiv Jugoslavije u Beogradu. Istraživanje periodičkih publikacija, iako je prvenstveno bilo usmjereno na poljsku periodiku, obuhvatilo je i ključne publikacije na području Jugoslavije (*Kulturni život*, *(Informativni) Bilten Saveznog zavoda za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturu i tehničku saradnju*, *Most*, *Književnu smotru* i *Kulturu*). Opisujući politički kontekst hrvatsko-poljskih veza autor se koristi i radovima hrvatskih povjesničara Ive Banca i Hrvoja Klasića.

Prema autoru, istraživanje prisutnosti hrvatske književnosti i kulture u Poljskoj bilo je otkrivanje jugoslavenske, hrvatske i poljske stvarnosti. Vladajuća ideologija u to je vrijeme očekivala da kultura ima i propagandnu funkciju. Autor podsjeća da je tada u Poljskoj bilo propagirano ispravljanje tekstova klasika poljske književnosti kako bi bili ideološki ispravni. Međutim, upravo su prijevodi predstavljali mogućnost subverzivnog djelovanja. Naime, prevoditelji su „samo“ djelomično odgovarali za tekst. Dio prevoditelja se stoga odlučio igrati s cenzurom. Primjer koji daje autor prijevod je djela Ive Brešana *Predstava Hamleta u selu Mrđuša Donja* (*Przedstawienie „Hamleta“ we wsi Glucha Dolna*), u kojem su se pojavili neki u originalu nepostojeći elementi. Uz skulpturu Ivana Meštrovića, naivno slikarstvo, roman *Proljeća Ivana Galeba* (*Niespokojne wiosny*) Vladana Desnice i nastup Ive Pogorelića na X. Međunarodnom pijanističkom natjecanju Fryderyka Chopina, bilo je to najpopularnije djelo hrvatske kulture u Poljskoj u promatranom razdoblju. U kazališnoj sezoni 1978/1979. predstava je po broju gledatelja zauzela prvo mjesto među stranim predstavama igranim u Poljskoj – pogledalo ju je 104 679 osoba.

Knjiga započinje *Uvodom* (*Wstęp*, str. 7-23), a podijeljena je na dvije glavne cjeline. Prva cjelina (str. 24–577) sastoji se od poglavlja: *Posredničke veze* (*Ogniwa pośredniczące*, str. 25-60), *Kulturna politika Jugoslavije i Poljske, kulturna suradnja i njezin pravni okvir* (*Polityka kulturalna Jugostawii i Polski, współpraca kulturalna oraz jej ramy prawne*, str. 63-88), *U sjeni Agitpropa (1944-1948)* (*W cieniu Agitpropu (1944-1948)*, str. 91-138), *„Jugoslavenska bomba“ (godine 1949-1944)* (*„Bomba jugostawiańska“ (lata 1949-1955)*, str. 141-180), *Normalizacija (1956-1962)* (*Normalizacja (1956-1962)*, str. 183-273), *Prema decentralizaciji i narodnim kulturama (1963-1973)* (*Ku decentralizacji i kulturom narodowym (1963-1973)*, str. 275-391), *Sve manje Jugoslavije, sve više Hrvatske (godine 1974-1989)* (*Coraz mniej Jugostawii, coraz więcej Chorwacji (lata 1974-1989)*, str. 393-533), *Zaključak* (*Zakończenie*, str. 535-546) i *Bibliografija izvora citiranih u prvoj cjelini* (*Bibliografia źródeł cytowanych w części I*, str. 549-576). Teorijska podloga predstavljena je u poglavlju *Posredničke veze*. U svakom od poglavlja u kojima se prikazuju pojedina razdoblja kulturnih veza između Hrvatske i Poljske autor prvo rekonstruira društveno-politički i institucionalni kontekst, potom predstavlja detalje kulturne suradnje, a na kraju recepciju hrvatske književnosti i kulture u Poljskoj. Bez rekonstrukcije društveno-političkog i institucionalnog konteksta nije moguće predstaviti kulturne veze, koje su u promatranom razdoblju uspostavljane na temelju međuvladinog ugovora, planova/programa realizacije tog ugovora te sporazuma, koje su potpisivali predstavnici vlade, državnih institucija i kulturnih organizacija.

Razdoblja kulturne suradnje periodizirana su prema ključnim političkim događajima, što proizlazi iz činjenice da su kulturni odnosi s inozemstvom u promatranom vremenu bili važan dio vanjske politike. Kulturna suradnja se tada u potpunosti nalazila u sferi, koju je ideološki

oblikovala partija. Politički događaji, točnije donošenje rezolucije Informbira (1948.), tzv. listopadski prijelom u Poljskoj (1956.), usvajanje jugoslavenskog Ustava 1963., donošenje jugoslavenskog ustava 1974. te pad komunizma u Poljskoj (1989.), postali su graničnici za pojedina razdoblja suradnje. Uz to, za povjesničare je vrijedno što se u knjizi ukazuje na izvore za istraživanje političkih i gospodarskih odjeka jugoslavenske situacije u poljskoj periodici čime je olakšan put istraživanju poljske recepcije događaja u Jugoslaviji.

U drugoj cjelini (str. 578–854) objavljena su poglavlja: *Bibliografija prijevoda knjiga (Bibliografia przekładów książek, str. 579-612)*, *Bibliografija prijevoda u časopisima (Bibliografia przekładów w czasopismach, str. 615-652)*, *Bibliografija tekstova o hrvatskoj književnosti i kulturi (Bibliografia tekstów o literaturze i kulturze chorwackiej, str. 655-727)*, *Kalendar hrvatsko-poljskih kulturnih kontakata od 1944. do 1989. godine. Film – književnost – glazba – likovna umjetnost – kazalište (Kalendarium chorwacko-polskich kontaktów kulturalnych w latach 1944-1989. Film – literatura – muzyka – sztuki plastyczne – teatr, str. 729-793)*, *Popis ilustracija (Spis ilustracji, str. 795-805)*, *Popis kratica i pokrata (Wykaz skrótów i skrótowców, str. 807-815)*, *Popis korištenih naziva institucija u prijevodu na poljski jezik (Wykaz użytych nazw instytucji w tłumaczeniu na język polski, str. 817-821)* i *Imensko kazalo (Indeks osobowy, str. 823-854)*. Bibliografije, osim osnovnih podataka o djelima (autor, naslov, prevoditelj, izdavač, godina izdanja, broj stranica, naklada i književna vrsta), sadrže i originalne hrvatske naslove prevedenih djela te kratke informacije o publikaciji ukoliko to sam naslov ne otkriva.

Knjiga završava sažetcima na engleskom (str. 855-857) i hrvatskom jeziku (str. 859-861) te *Sadržajem (Spis treści, str. 865-871)*.

Autor zaključuje da se iz današnje perspektive razdoblje od 1944. do 1989. godine predstavlja kao najbolji period u povijesti poljsko-hrvatskih kulturnih veza. Suradnja je u tom razdoblju dosegla visoku razinu. U većem dijelu promatranog razdoblja postojali su dobri odnosi između Jugoslavije i Poljske, što je pozitivno utjecalo na razvoj kulturnih veza. Posebno poticajna situacija za razvoj kulturnih veza vladala je od 1944. do 1948. godine i rezolucije Informbira. Potpuna suprotnost tome bilo je vrijeme od 1949. do 1955. godine, kada su zamrznuti poljsko-jugoslavenski odnosi, a tekstovi o Jugoslaviji objavljeni u poljskim publikacijama bili su prvenstveno propagandnog političkog karaktera. Važnu ulogu u oblikovanju kulturnih veza imali su ne samo odnos između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, nego i unutarnjopolitička situacija. Utjecaj izvana zamjetniji je na početku promatranog razdoblja, a unutarnjopolitičke situacije od sedamdesetih godina, tvrdi autor. Uz to, krajem sedamdesetih godina kulturna suradnja u Jugoslaviji sve više počinje ovisiti o umjetnicima i njihovim organizacijama, a sve manje o partijskim i vladinim institucijama. Tijekom promatranog razdoblja najjače poljsko-hrvatske veze uspostavljene su na području kazališta i književnosti. U poljskim je kazalištima postavljeno 31 djelo hrvatskih autora, u Poljskoj je tiskano 59 prijevoda iz područja beletristike, a u poljskim časopisima je objavljeno nekoliko stotina prijevoda iz hrvatske književnosti. Od sadržaja kulturnih djela Jugoslavija je naglasak stavljala na učvršćivanje mita narodnooslobodilačke borbe i na oblikovanje slike o Jugoslaviji kao modernoj zemlji (populariziranje novog sustava i uspjeha socijalističkog društva). U razvoju kulturne suradnje iznimno važnu ulogu imali su prevoditelji, među kojima autor posebnu pažnju posvećuje Aliji Dukanoviću.

U knjizi se ističe da je kultura u svim zemljama komunističke Europe imala ulogu prikrivene kritike političke stvarnosti. Prema Piotru Piotrowskom, kojeg se citira u knjizi, s obzirom na ograničenja sustava političkih institucija kultura je preuzela dio funkcije izražavanja političkih ambicija i sadržaja opozicijskog karaktera.

Autor svoje tvrdnje potkrepljuje čestim citiranjem ulomaka dokumenata, čime bitno doprinosi vjerodostojnosti djela. Mnogi od tih tekstova objavljeni su po prvi put. Dodatna vrijednost knjige su brojne ilustracije (180 fotografija dokumenata, plakata, knjiga, periodičkih publikacija i drugih zapisa o hrvatsko-poljskim vezama).

Knjigom *Croatica* Leszek Małczak napravio je pionirski pothvat u istraživanju poljsko-hrvatske kulturne suradnje druge polovice 20. stoljeća. Knjiga ne samo rekonstruira faktografiju suradnje i stvara bazu informacija o poljsko-hrvatskim kulturnim vezama, nego nastoji otkriti i opisati pravila izgradnje kulturne suradnje, pokazati njihov mehanizam te analizirati sredstva i načine međukulturne komunikacije.

Opisom društveno-političkog konteksta kulturne suradnje s inozemstvom autor je postavio temelje za istraživanje poljsko-hrvatske političke suradnje promatranog razdoblja, čime je knjiga postala nezaobilazna literatura za povjesničare koji proučavaju hrvatsko-poljske veze.

Slaven Kale

Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita: Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX - XXI vek)*, Dan Graf, Beograd, 2015., 687 str.

Knjiga Latinke Perović *Dominantna i neželjena elita* svojevrsni je, koliko refleksivni toliko i autorefleksivni, rezime širokog polja autoričinih intelektualnih tj. historiografskih interesa i preokupacija. O srpskoj intelektualnoj i političkoj eliti autorica je već ranije objavila zapažene knjige (*Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, 1-3, Rad, Beograd 1985; *Ista, Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka „Ogledi“ br. 8, Beograd, 2006). Ovoga puta ona se srpskom društvu vraća posredstvom svojih suvremenika, ličnosti koje su u sebi kondenzirale povijesnu dramu, pa i tragediju, Srbije u rasponu od druge polovice i kraja 20. do početka 21. stoljeća.

Te ličnosti, bilo da dolaze iz intelektualnog ili političkog svijeta, pri čemu nije uvijek razvidna granica između tih dvaju miljea, mogu se podijeliti na dvije skupine: većinsku, „dominantnu“ čiji su pripadnici odredili sudbinu društva i države, i manjinsku, „neželjenu“, čiji su pripadnici u pravilu, bilo milom bilo silom, bivali uklonjeni, koji su stradavali u pokušajima nudenja alternative koja je, premda marginalizirana, ipak uvijek postojala i opstajala.

Svaka je ličnost u knjizi predstavljena na tri razine: kroz uvodnu biografsku bilješku, koja se doduše ponegdje pretvara u pravu autoričinu mini-studiju; zatim, za svaku ličnost autorica podastire jedan paradigmatični tekst iz njihovog pera, te naposljetku treći dio čini izbor tekstova koje je autorica pisala, baveći se i analizirajući svaku od ličnosti. Tekstovi u tom trećem dijelu uglavnom su nastali u posljednjih petnaestak godina i razasuti su po brojnim publikacijama. Za ovo su izdanje tek ponegdje nadopunjeni tako da je autorica u ponekim napomenama (fusnotama), ondje gdje je smatrala za shodno, navodila novije radove i publikacije koje su se pojavile u međuvremenu. Takva vrsta prepravki nije za zamjeriti jer ne zadire u suštinu i sadržaj, a može biti korisna. Ipak, tek okupljeni na jednom mjestu, u određenom suodnosu, ovi tekstovi ocrtavaju autoričinu dosljednost i upornost u proučavanju (pred)modernog srpskog društva, njegove intelektualne i političke elite, s ključnim pitanjem koje je svojevremeno najpregnantnije artikulirala upravo jedna od protagonistica ove knjige, povjesničarka Olga Popović-Obradović: „Kakva ili kolika država?“. U tom pitanju sabijena je pozadina gotovo svih lomova dvovjekovne srpske povijesti. Na njemu se određivala i pripadnost dominantnoj ili neželjenoj eliti.

Za predstavnika prve skupine autorica je uzela samo jednu osobu – Dobricu Ćosića. Time mu je, možda i sa najne očekivanijeg mjesta, konačno priznata uloga „oca nacije“. Ipak, kroz tekstove o Ćosiću autorica ne zanemaruje i utjecaj drugih intelektualaca poput Borislava Mihajlovića Mihiza ili Antonija Isakovića („Siminovaca“) na formiranje Ćosićevih pogleda na društvo, politiku, naciju.

S druge strane, predstavnici „neželjene elite“, našli su se, makar unutar korica ove knjige, u uvjerljivoj većini. To su redom: Marko Nikezić, Koča Popović, Milovan Đilas, Ivan Đurić, Novak Pribičević, Slobodan Inić, Ivan Stambolić, Olga Popović-Obradović, Sima Ćirković, Zoran Đinđić, Bogdan Bogdanović i Radomir Konstantinović.

Svi oni, bez obzira na međusobne nezanemarive različitosti, mogu se svesti na jednu riječ – alternativa. Alternativa dominantnoj ideologiji i, još više, metodologiji koja je sprečavala pomicanje one granice koja je, tvrdi autorica, u Srbiji „postavljena davno pre komunistima: preuzeti rezultate zapadne nauke i tehnike ne dirajući u narodni duh, koji je različito definisan: domaćinski, ratnički, pravoslavni (...) vršiti promene, a da se ne promeni suština.“ (str. 157)

Put svakog od njih pojedinačno do vlastite alternativne pozicije nije bio isti, neki su ga izabirali svjesno, neke je nepredvidivost životnog i povijesnog kretanja naprosto odbacila na taj put. Ipak, svi akteri knjige odlikovali su se naglašenim osjećajem osobne odgovornosti i sviješću o vlastitoj ulozi. Zato i jesu pogodni za važno pitanje koje knjiga između ostalog postavlja – pitanje o ulozi pojedinaca u povijesnom iskustvu. Kroz cijeli rad Latinke Perović jasno je da ona pojedincu na leđa stavlja itekako značajan teret povijesne odgovornosti (ta, i njezina biografska knjiga nosi znakovit naslov *Snaga lične odgovornosti*, Helsinški odbor, Beograd, 2008). Pritom je važno odgovoriti koliko je pozicija istaknutih ličnosti rezultat objektivnih okolnosti, vremenskog i prostornog konteksta u kojem se one nalaze, a koliko je ta pozicija subjektivna, svjesno izabrana, pa samim time pojedinac ravnopravno sudjeluje u samoj tvorbi povijesnog konteksta? Na dramatičan način ona to pitanje postavlja kroz lik i djelo Dobrice Ćosića: „Da li je on demurg istorijske krize srpskog naroda ili se ta kriza u njegovom djelu samo ogleda, zarobljavajući i njega samog?“ (str. 94)

Iz svega što je ispisala postaje jasno kako je, u slučaju Srbije, posvemašnje pravdanje „povijesnim kontekstom“ Latinke Perović smatrala kobnim. Upravo zato potcrtavanjem odgovornosti pojedinca ona pobija alibi srpske nacionalne elite, čiji je prvi predstavnik upravo Ćosić, koja za sve svoje ideje, zablude i pogreške okrivljuje samu povijest i povijesni kontekst (onda kada ne okrivljuje druge) u kojem se srpska nacija našla u XX. stoljeću. Za autoricu je to puko prebacivanje vlastite odgovornosti na jednu apstraktnu razinu.

No ona pokazuje i da srpske elite u 20. i na prijelazu u 21. stoljeće nisu izmišljale toplu vodu, već su se samo nadogradile na raniju tradiciju i dihotomiju između modernog i antimodernog društva. Proučavajući srpsko društvo u 19. stoljeću, u kojemu je nalazila ishodište i povratak većine svojih historiografskih preokupacija, ona je potvrde izvučenih zaključaka i spoznaja doživljavala u vlastitom vremenu, u drugoj polovici 20. i početku 21. stoljeća. Pritom nije propuštala, a o tom svjedoči i ova knjiga, da te povijesne verifikacije registrira, artikulira i sačuva. Postala je tako, na svojevrstan način, povjesničarka triju vjekova. Sukob „dominantne“ i „neželjene“ elite u Srbiji kroz cijeli taj period nije nimalo gubio na aktualnosti, već se, dapače, uvijek iznova reproducirao.

Naposljetku, ova obimna zbirka studija Latinke Perović, zajedno s već ranije objavljenim studijama, predstavljaju solidan temelj intelektualne (ujedno i političke) povijesti Srbije u rasponu od 19. do početka 21. stoljeća. Nešto slično na ovim prostorima uspio je ostvariti i ostaviti,

premda izvan uže historiografske struke, još samo Stanko Lasić, sa svojom *Krležologijom* u kojoj su pak jedna jedina ličnost i literatura o njoj bili dovoljan kondenzat gotovo svih hrvatskih (pa i južno/jugoslavenskih) ideoloških, kulturnih i političkih strujanja u 19. i 20. stoljeću. Stoga će ta djela i sama za sebe, a možda još više u određenom suodnosu, bez sumnje ostati nezaobilazan prilog razumijevanju moderne i suvremene povijesti ovih prostora.

Marino Badurina

Znanstveni i stručni skupovi / Izložbe

44. Međunarodni kulturnopovijesni simpozij „Mogersdorf“, 1.-4. srpnja 2014, Kőszeg, Mađarska

Od 1. do 4. srpnja 2014. godine u mađarskom gradu Kőszegu održan je 44. Međunarodni kulturnopovijesni simpozij „Mogersdorf“. Tema skupa glasila je: „Krise i njihova rješenja od kraja 18. stoljeća do početka Prvoga svjetskog rata na panonskom prostoru“. Grad domaćin Kőszeg po deveti je put ugostio ovaj cijenjeni skup povjesničara i drugih znanstvenika s panonskog prostora, pokazavši se još jednom kao tradicionalno mjesto okupljanja sudionika simpozija kada je domaćin skupa mađarska županija Vas.

Otvaranje skupa održano je u konferencijskoj dvorani hotela Irottkő, gdje se i svih ostalih dana održavao simpozij. Pozdravnu riječ svim sudionicima simpozija uputio je ministar za ljudske resurse u mađarskoj vladi Zoltán Balog, dok je referat pod naslovom „Društvene krize i mogućnosti njihova rješavanja u 19. stoljeću u Mađarskoj“, kojim je i službeno otvoren 44. simpozij „Mogersdorf“, održao András Gergely iz Budimpešte. Nakon svečanog otvorenja simpozija sudionici skupa imali su čast da ih primi i pozdravi predsjednik županijske skupštine Vas gospodin Ferenc Kovács.

Drugi dan simpozija održana su tri referata. Monika Grass iz Großhöfleina (Gradišće) govorila je o bolestima, ratu i medicinskoj pomoći oko 1700. na posjedima obitelji Esterházy u današnjem Gradišću, dok je Karin Sperl iz Eisenstadta/Željezo održala referat o gradskim požarima i njihovim posljedicama na život u Eisenstadtu u 18. stoljeću. Osobito zanimljivo izlaganje imao je hrvatski predstavnik na simpoziju „Mogersdorf“ Hrvoje Petrić s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koji je govorio o utjecaju vulkanskih erupcija na krize u kasnom 18. i ranom 19. stoljeću u Hrvatskoj. Najprije je govorio o erupciji vulkana Laki (Lakaigar) na Islandu 1783., prilikom koje je u atmosferu izbačeno nekoliko milijuna tona otrovnih i sumpornih plinova. Druga erupcija bila je ona vulkana Tamobra u Indoneziji 1815. godine, prilikom koje je u atmosferu izbačeno toliko materijala da se za tu godinu govorilo kao o „godini bez ljeta“. Naime, kako navodi Petrić, posljedice ove erupcije najviše su se osjetile na podbačaju sjetve u čitavoj ondašnjoj Europi te posljedično tome u pojavi gladi, bolesti, smrti i gospodarskom kolapsu.

Drugoga dana održano je ukupno šest izlaganja. Zoltán Gözsy iz Pečuha govorio je o odnosu Katoličke crkve prema jozefinskim reformama u Južnom Zadunavlju te o izazovima i odgovorima koji su se nametali u tom složenom odnosu između države i Crkve na promatranom području. Njegov kolega, također iz Pečuha, Zoltán Kaposi, podnio je referat o posljedicama agrarne krize na gospodarski i društveni život u Ugarskoj na kraju 19. stoljeća. Janos Poór iz Budimpešte govorio je o *makijavelizmu*, diktaturi i prisilnim kompromisima, kao modelima i varijacijama rješavanja kriza u Ugarskoj između 1790. i 1815. godine. Još jedan mađarski predstavnik, György Kövér iz Budimpešte, problematizirao je u svome izlaganju utjecaj sloma burze na pojavu gladi na prostoru Srednjoistočne Europe i svim njenim manifestacijama u gospodarskom i političkom životu druge polovice 19. i početka 20. stoljeća. O usponu i krizi rudarstva i obrade željeza u Štajerskoj u 19. stoljeća referirao je Robert Hausmann iz Graza, dok je slovenski povjesničar Miha Seručnik iz Ljubljane održao vrlo zanimljivo izlaganje o filokseri u Kranjskoj i njenim kobnim utjecajima na vinogradarstvo, ali i na gospodarske i političke odnose u Kranjskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. Riječ je o temi koju je autor istraživao za potrebe izrade vlastite

doktorske disertacije, koja je 2011. godine i objavljena u izdanju Zgodovinskog inštituta Milka Kosa ZRC SAZU u Ljubljani pod naslovom „Trtna uš, ta strašno drobna pošast“.

Posljednjeg dana simpozija referate su održali Dragan Matić iz Ljubljane, Ivan Bulić iz Zagreba te Nikolaus Reisinger iz Graza. D. Matić govorio je o potresu u Ljubljani 1895. kao o katastrofi koja je presudno utjecala na procese modernizacije i kompletne obnove današnjeg slovenskoga glavnog grada. Iako osobno nije nazočio skupu, u pročitanoj referatu drugi hrvatski predstavnik, Ivan Bulić s Hrvatskog katoličkog sveučilišta u Zagrebu, problematizirao je hrvatsko pitanje u vremenu krize dualizma i to kroz prožimanje utjecaja triju silnica: Beča, Budimpešte i Beograda u razdoblju između 1902. i 1914. godine. Predstavnik Štajerske, N. Reisinger, održao je iznimno poticajno izlaganje o drugačijem pogledu na krize, konflikte i katastrofe te ratove na panonskom prostoru. Njegova zaključna misao jest da spomenutim temama i problemima treba pristupiti s aspekta znanstveno-humanističkih modela razumijevanja prošlosti i suvremenosti te potrebe stvaranja kulture dijaloga i kompromisa u rješavanju sadašnjih i budućih kriza u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi. S obzirom na ishodišne osnove simpozija „Mogersdorf“ te karakter samoga skupa, ove su Reisingerove riječi poslužile i kao svojevrsan zaključak i poruka čitavoga ovogodišnjeg okupljanja u Köszegu.

Također treba istaknuti tradicionalan i odlično organiziran izlet u okolicu Köszega. Domaćini su ovaj put sudionike skupa odveli u obližnje selo Ják, gdje su imali priliku razgledati i upoznati se s bogatom poviješću impozantnog povijesnog spomenika u kraju, s crkvom Sv. Jurja iz 13. stoljeća. Originalno je izgrađena kao crkva tamošnjeg benediktinskog samostana, a nalazi se na vrhu nasipa tako da se njena dva identična crkvena tornja mogu lako vidjeti već i sa većih udaljenosti. Ova je crkva poznata po svojim predivnim ulaznim arkadama, ostacima slikarske umjetnosti, kao i statuom Krista i dvanaestorice apostola u nišama iznad ulaza. Također nadaleko poznata kapela Sv. Jakova nalazi se samo 25 metara udaljena od crkve. Izgrađena je u romaničkom stilu oko 1260. godine, a današnji je izgled dobila u 18. stoljeću. Nakon sela Ják, domaćini su sudionike skupa odveli u obližnji grad Szombathely, administrativno središte regije Vas s oko 80.000 stanovnika (2011.). Prilikom posjeta gradu obišli su muzej u kojemu se nalaze ostaci starog rimskog grada Savarie, koju su osnovali Rimljani 45. godine kao *Colonia Claudia Savariensis* i koja je bila prijestolnica Gornje Panonije (*Pannonie Superior*). U sklopu odličnog kulturnog programa koji su priredili organizatori skupa po povratku u Köszeg, osobito vrijedi istaknuti koncert ansambla „General Harmony Singers“ u Evangeličkoj crkvi. Predzadnjeg dana simpozija sudionike simpozija je kroz bogatu povijest grada domaćina, u laganoj šetnji ulicama Köszega, proveo dugogodišnji član ovih panonskih okupljanja, gospodin István Bariska. Köszeg je osobito interesantan zbog uloge kapetana Nikole Jurišića, koji je 1532. obranio grad od napada Osmanlija. Nakon uzbudljivog obilaska mjesta pod vrućim srpanjskim suncem, može se zaključno reći kako je ovaj prekrasan gradić uspio očuvati svoj prirodni šarm i ljepotu arhitekture, zbog čega ga s pravom i zovu mađarskom „kutijicom dragulja“.

I na kraju ovoga prikaza dodao bih još samo jednu kraću osobnu napomenu. U Köszegu sam boravio u više navrata, vezano uz organizaciju i održavanje skupa „Mogersdorf“. Dolasci u ovaj grad postali su tradicionalni i redoviti u petogodišnjim razmacima, kako je županija Vas preuzimala organizaciju skupa. Iako bi se moglo zaključiti da su ti ponovljeni susreti s već poznatim ambijentom i atmosferom prerasli u rutinu lišenu dodatnih izazova i novih poticaja, stvarnost je potpuno drugačija. Köszeg nanovo iznenađuje upravo svojom postojanom ljepotom i toplinom, a nadalje srdačnošću i iznimnim gostoprimstvom njegovih stanovnika.

Ivica Šute

„Wien. Die Perle des Reiches“ Planen für Hitler, Architekturzentrum Wien, Beč, 19. 03. – 17. 08. 2015.

U ožujku 2015. godine u austrijskome glavnom gradu otvorene su dvije iznimno zanimljive izložbe koje po svome sadržaju, ambicioznoj prezentaciji i široko zamišljenom konceptu ulaze među najzbudljivije kulturne ponude grada Beča ove godine. Riječ je, dakako, o odličnoj izložbi *Mythos Galizien/Mit o Galiciji* u Wien Museumu na Karsplatzu koja je u vrlo kratkom roku privukla veliku pažnju zainteresirane javnosti. Druga izložba u Architekturzentrumu, iako se to možda može učiniti na prvi pogled, pomalo je pala u sjenu ove velike i izuzetno zahtjevne izložbe o svim identitetima Galicije. Međutim, izložba o *Beču, biseru Reicha* („Wien. Die Perle des Reiches“. *Planen für Hitler*), nimalo ne zaostaje po svojoj ambicioznosti i zamašnosti za onom u Bečkom muzeju. Izložba u AzW prvi je sveobuhvatan i cjelovit uvid u Hitlerove planove o Beču. Jedna od osnovnih preokupacija autora izložbe bila je propitati višedesetlječni mit o Beču kao gradu koji nije igrao neku znatnu ulogu u planiranim aktivnostima Trećega Reicha. Međutim, kako to pokazuje ova izložba kroz mnoštvo ilustracija, izloženih planova grada, projekata, dokumenata, arhitektonskih nacrti, filmova itd., stvaranjem Groß-Wiena ili Velikog Beča, grad na Dunavu postao je drugi najveći grad u čitavome Reichu nakon Berlina. Prema izloženim sadržajima glede razvoja gradske infrastrukture, industrije i prometa, Beč je trebao imati funkciju središnjeg tranzitnog centra prema Jugoistočnoj Europi. U tom smislu može se govoriti i o instrumentalizaciji arhitekture za potrebe agresivne kampanje nacističke politike. Štoviše, izložba jasno ukazuje na to kako su grad i prostorno planiranje bili moćno oruđe za implementaciju ideja nacionalsocijalizma.

Beč je trebao imati specifičnu ulogu u Trećem Reichu kao glavni grad Gau (nacističke provincije). Hitler je prema gradu imao podosta ambivalentan stav tijekom svoga života, obilježen dobrim dijelom njegovim mladenačkim bečkim iskustvom i neuspješnom karijerom likovnog umjetnika. Međutim, nakon Anshlusa 1938. Beču je Hitler namijenio vodeću ulogu u ovome dijelu središnje Europe, a vidio ga je kao grad velebne umjetnosti, kazališta, impresivnog glazbenog života i medijatora „njemačke kulture“ između istoka i zapada.

Navedene izložbe ne bi bilo, odnosno ne bi mogla biti izvedena u ovako opsežnom i kvalitetnom obliku da nije bilo Klause Steinera. Naime, taj bečki arhitekt i gradski planer prikupljao je punih pet desetljeća dokumentacijski materijal o planovima nacionalsocijalista za grad Beč. Više od 4000 pojedinačnih dokumenata, među njima originalnih planova, crteža, fotografija, pisama i drugih raznih dokumenata skupljao je punih pet desetljeća, od 1961. do 2011. godine. Prije četiri godine navedenu je građu predao bečkom središnjem arhitektonskom muzeju te na taj način učinio ovu izložbu mogućom.

Glavni cilj realizatora izložbe, kustosa Ingrid Holzschuh i Monike Platzer, sastojao se u jasnoj prezentaciji ukupnih promjena, preoblikovanja, promocije i modernizacije grada u ukupno devet cjelina. U prva dva tematska bloka propituje se uloga nove pozicije Beča u Europi nakon pripojenja Austrije Njemačkoj. Na ovome se mjestu ukazuje na bitan element Hitlerova osobnog pojavljivanja u Beču 9. travnja 1938., kada je u svom obraćanju prisutnome građanstvu s balkona gradske Vijećnice upotrijebio frazu o Beču kao „biseru Reicha“. Autori izložbe smatraju kako su upravo te Hitlerove riječi presudno utjecale na raspamsavanje euforije pri urbanom planiranju grada u novim vremenima, označujući istovremeno i početak jednog od najšire zamišljenog graditeljskog projekta u 20. stoljeću. Naime, već početkom listopada 1938. počinje se snažno širiti gradski teritorij, po uzoru na Veliki Hamburg. Čak 97 donjoaustrijskih općina s

oko 200.000 stanovnika priključeno je bečkom upravno-teritorijalnom prostoru. Na taj način povećao se i broj bečkih kotareva/Bezirke s 21 na 26, tj. formirano je pet novih kotareva: Groß-Enzersdorf, Schwechat, Mödling, Liesing i Klosterneuburg. Beč je nakon ovog nevjerojatnog teritorijalno-upravnog proširenja imao dva milijuna stanovnika i spadao je među najveće tadašnje europske gradove. Hitlerova fascinacija bečkim Ringom i njegovim carskim palačama jasno je prepoznatljiva u planovima glede redizajna Heldenplatz i Rathausplatz, koji su u novim okolnostima trebali služiti kao velika pozornica za samoreprezentaciju novoga režima. Međutim, niti taj plan, kao niti redizajn drugog i dvadesetog kotara, nikada nisu bili izvedeni do kraja. Nakon rata mnogi su navedeni planovi nestali u ladicama onih koji su ih i kreirali te su sve do danas bili potpuno zaboravljeni.

Izložba se nastavlja na cjelinu *Rasa i teritorij*, u kojemu se daju širi konteksti raznih načina i metoda pri planiranju uporabe zemljišta i istraživanja prostora u cilju ostvarenja svih potrebnih preduvjeta za proširenje gradskog teritorija i stvaranja Velikoga Beča. Ono je podrazumijevalo prije svega uništenje židovskog stanovništva i preuzimanje njihove pokretne i nepokretne imovine u gradu, čime je stvoren novi prostor za naseljavanje „čistog arijskog stanovništva.“ Također se nastojalo „baciti“ u zaborav dotadašnju socijalnu politiku tzv. „Crvenog Beča“ prije rata pa se krenulo u gradnju preko 10.000 stanova za radničko stanovništvo ovoga velikog grada. U tom smislu izuzetno je zanimljiv blok posvećen *Moći i politici simbolizma i monumentalizacije* u kojima se problematizira uporaba arhitekture u propagandne svrhe. Polazi se od ranije iznesene teze prema kojoj je grad upravo svojom monumentalnošću i veličinom, kao i reprezentativnim zgradama trebao služiti Partiji i Reichu. Naime, čitav građevinski program trebao je služiti transformaciji Beča u glavni grad Gau/Provincije i u skladu s postojećim nacističkim etosom. Pritom su u cjelini *Reakcionarni modernizam* prikazani konkretni primjeri infrastrukturnih planova, kao što su npr. razvoj željeznice (Reichsbahn), izgradnje nove autoceste (Reichsautobahn) i izgradnja lučkih postrojenja. Osobito je zanimljiv idući blok – *Novi grad* – u kojemu se prikazuje kako se planiralo smanjivanje gustoće naseljenosti užeg središta grada u cilju stvaranja novih životnih prostora na nekadašnjim rubovima grada i isključivo za „njemački narod“. U tom zamašnom projektu stambene izgradnje bili su angažirani brojni ugledni arhitekti, koji su i nakon završetka Drugoga svjetskog rata nastavili s realizacijom planova izrađenih u ratno doba. Prema kraju izložbe tematiziraju se i posljednje etape rata pa tako u cjelini *Totalni rat*, autori izložbe prikazuju planove i izgradnju brojnih *flakova*, tj. tornjeva za obranu civilnog stanovništva od zračnih napada. Od 1943. pa sve do kraja rata Beč su nekoliko puta bombardirale savezničke zračne snage, a pri kraju rata u travnju 1945. borbe su se vodile i u samome središtu grada. U tom smislu ukazuje se na razvoj Beča u posljednjim ratnim godinama kao uporišta za zračnu obranu ovoga dijela Reicha. U zadnjoj izložbenoj cjelini pod nazivom *Generalni plan Istok*, ukazuje se na ulogu bečkih arhitekata u reorganizaciji istočnih regija Reicha, ponajprije glede njihovih planova za razvoj Bratislave, Beča i Krakova.

Arhitektura, urbano i prostorno planiranje promatrani su kroz ovu izložbu kao instrument moći za potrebe stvaranja režimski monumentalnog javnog imidža, dok su protagonisti čitave ove priče na taj način postali „saveznici“ totalitarnog sustava. U vrijeme nacizma profesija arhitekta doživjela je potpuno neočekivano svoje zlatno doba, koje se nastavilo s utjecajem arhitekata na planiranje i izgradnju u Beču dugo nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Mnogi arhitekti i službenici vezani za urbano planiranje u to doba preživjeli su denacifikacijski proces i nastavili sa svojim poslom nakon završetka rata. I za kraj, zanimljivo je spomenuti još jednu osobitost ove odlične izložbe. Naime, židovi u izložbenom prostoru u Museumsquartieru ne-

obično su ružičasto oslikani. Prema konceptu koji je osmislila bečka arhitektica Gabu Heindl, koja je uostalom i dizajnirala izložbeni prostor, roza boja je kontrapunkt nasilnoj arijanizaciji, prisilnom radu, protjerivanjima i masovnim ubojstvima, koji su se odvijali paralelno s procesom širenja i uređenja grada u skladu s Hitlerovim planovima. Također upada u oči da izložba oda je dojam da nije do kraja dovršena, o čemu svjedoče ljestve prislunjene uz plakate, te naizgled proizvoljno preklopljene ploče. Riječ je zapravo o stanovitoj provokaciji, aluziji na uvijek proklamirani perfekcionizam nacista. Sve to pruža snažan dojam na jedan dio suvremene povijesti grada Beča, koji je dugo vremena bio prekriven prašinom zaborava. Ova izložba svakako mijenja dosadašnje poglede na mjesto i ulogu Beča u vrijeme nacionalsocijalizma, propitujući kako ulogu nacionalsocijalističke politike prema ovome dijelu Europe, tako i ulogu arhitekata i urbanista koji su sudjelovali u zamašnom i ambicioznom projektu stvaranja Velikoga Beča.

Ivica Šute

Scientific conference with international participation „Slavonske šume kroz povijest / Forests of Slavonia through history“, Slavonski Brod, Croatia, October 1-2, 2015

Under the auspices of the Croatian Institute of History, more specifically, its Branch for the History of Slavonia, Sylvania and Baranya in Slavonski Brod, the Croatian Forestry Society, and the City Library of Slavonski Brod, and on the occasion of 250 years of organized forestry in Croatia (1765-2015), on October 1 and 2, 2015, in Slavonski Brod, Croatia, was held a scientific conference on the topic of forests of Slavonia through history. The conference was the fourth event in a series of yearly symposiums named „Historiographical encounters in Slavonski Brod / Symposia Brodensia historica“ and the second conference organized by the aforementioned Branch in Slavonski Brod on the topic of environmental history, following a conference on the river Sava, which was held in 2013. The conference was held in the City Library of Slavonski Brod. The Slavonian forests have thus far been researched mainly from the perspective of forestry and biology, and works from the historian's perspective have been very scarce. This was the reason why the organizers wished for the symposium to have a broad basis of historiographical contributions, while at the same time keeping an interdisciplinary aspect and comprise contributions from different scientific fields on the topic of interaction of man and forest throughout the history of Slavonia. This aim was achieved through participation of not only historians, but also forestry experts, archaeologists, ethnologists, literary historians, and art historians.

On the first day of the conference, after opening speeches followed the first panel, which included contributions on the topic of narrative and cartographic sources for the history of forests in Slavonia and Sylvania. Josip Parat talked about forests and trees of southern Pannonia as presented by Antique writers, and Hrvoje Gračanin and Silvija Pisk presented Late Antique and early Middle Ages written sources for the same area. Their conclusions were similar and generally indicated a scarcity of sources for the research of the influence of man on forests in the mentioned periods. More specifically, on the one side, Parat demonstrated that the density of forests was frequently mentioned in the descriptions of Pannonia and that Antique writers often mentioned what type of trees were used in those times. And on the other hand, Gračanin and Pisk tried to find mentions of type of trees in the mentioned sources, tried to demonstrate the role of forests in defining borders, etc. Vladan Gavrilović presented the description of Slavonian forests in the works of Austrian officials Friedrich Wilhelm von Taube and Franz Stefan Engel,

who described Slavonian woodland estates and focused their efforts on the management of forests. Their works came to be an excellent source for the research of the state of forests in Slavonia and Sylvania in the second part of the 18th century. Milan Vrbanus talked about Slavonian forests as mentioned in the Habsburg chamber surveys of Slavonia from the end of the 17th until the middle of the 18th century. Vrbanus concluded that the mentioned forests neither had great significance in the process of defining the worth of Slavonian estates, nor did they have huge significance in the economic activities of the owners of those estates up until the middle of the 18th century. Danijel Jelaš held a presentation on the cartographic sources for the history of Slavonian forests located in the State Archives in Osijek, stating that the mentioned sources are not extensive, but that these still represent a solid basis for the research of the 18th century and the later period, especially for the research of the forest areas of eastern Croatia.

Next panel was focused on specific forest areas, and it included a presentation by Stanko Andrić on the forest area named Garavica, which was a no man's land on the border between the Habsburg and Ottoman Empires in the second half of the 16th and in the 17th century, in the proximity of the river Ilova. The woodland on this border was gradually expanding as the once densely populated area was abandoned due to military activities, and this change was recorded on the maps from that period. Ante Grubišić talked about the forests of the Vukovar manorial estate in the 18th century according to cadastral maps as cartographic sources of great quality. Grubišić focused on the changes in the size and distribution of the forest areas of the mentioned estate and the resultant changes in the entire cultural landscape of that region. Tomislav Dubravac held a presentation on the pedunculate oak (*Quercus robur*) in the Spačva forest basin area and underlined the longevity of the mentioned trees. He also posed a question of the method of management of the mentioned forest area in the future, when it is obvious that economic trends tend to move towards saving resources. Hrvoje Volner held an exposé on the discussion concerning the age and origin of Slavonian oak forests on the pages of the *Šumarski list*, the official bulletin of the Croatian Forestry Society, in the 1890s. Volner argued that this discussion manifested the state of scientific methods used by the foresters of the end of the 19th century and their knowledge and experience concerning the mentioned topic.

The third panel was focused on forest management and policies of forest exploitation throughout the history of Slavonia. Damir Matanović's presentation dealt with the exploitation of forests of the Slavonian Military Frontier and the conflict between the military authorities of the Frontier and their soldiers concerning their opposed views on whose right it was to harvest the forests and to what extent. Hrvoje Pavić held a speech about Ivan Kapistran I Adamovich de Csepin, a practical economist of 18th century Slavonia who became famous through his instructions on the management of forests of Slavonian estates. Adamovich's aim was to preserve the forest capital and stop reckless deforestation in order to profit from the forest fund in the future. Zlata Živaković-Kerže talked about the exploitation of wood in Slavonia at the turn of the 20th century and tried to demonstrate to which extent different authorities used the possibility of exploitation of wood. Živaković-Kerže stated that Slavonia remained a peripheral area of exploitation despite the possibility of orientation of the Slavonian timber trade towards the Black Sea and the Mediterranean via rivers Sava, Drava and Danube. Robert Skenderović presented an exposé on the management of the Brod Estate Community and the challenges of the said management in the form of thefts, debts and embezzlements. Skenderović described various ways in which the Estate Community administrators tried to stop those wrongdoers and the extent of successfulness of their efforts. Branko Ostajmer held a presentation about the

tannin factory in Županja from its establishment at the beginning of the 1880s until 1912 and focused on its golden age, which was during the last decade of the 19th century. Ostajmer set the mentioned factory in the context of the beginning of large lumber industry in Slavonia and demonstrated the influence of the said industry on its immediate milieu through the opening of numerous jobs in Županja and its surroundings. Luka Pejić talked about the strikes of wood processing industry workers in Slavonian factories from 1905 until 1907. The first general strike in Croatian history broke out in 1905 in Osijek and marked the beginning of two bitter years of workers' dissatisfaction due to lack of interest of factory owners for their troubles. Pejić asserted that these events were characterized by the conflict between conservative factory owners and workers whose actions were infused with Marxist radicalism and social democratic reformism in the fight for better wages, shorter working hours, etc.

The first panel of the second day of the conference focused on the topic of coexistence of man and forests, and began with a presentation by Žarko Španiček on the disappearance of villages in the wooded areas of central Slavonia. Španiček asserted that the mountains of central Slavonia are becoming less and less populated and that the forests are taking over whole villages. Španiček concluded that this phenomenon of reforestation is positive from the ecological point of view; however, it is negative from the demographic and societal points of view. Anđelko Vlašić held an exposé on forests as a source of food, more specifically, on chestnut cultivation and trade in Požega and its surroundings in the 16th and 17th centuries, when a wealthy Ottoman official extensively grew chestnuts and exported them from central Slavonia. Vlašić also talked about the importance of chestnut for the confectionery production in Požega in the 16th century and asserted that it had an important place in the social life of Ottoman Požega. Hrvoje Petrić talked about the interrelation between man and forests of Slavonia and Sylvania at the end of the 18th century vis-a-vis the concept of sustainability, which spread to Croatian lands in the second half of the 18th century. Barbara Riman's presentation dealt with the phenomenon of Slovenian forest workers called Hrvatarji who were employed as seasonal workers in the woodlands of Slavonia and other Southeast European countries during the 19th and 20th century. Riman's presentation focused on the importance of Slovenian workers for the Croatian economic history and on the hardships of these workers in the forests of Slavonia.

The subject of the last panel of the conference was the place of Slavonian forests in the cultural history of Slavonia. Jasna Šimić held a presentation on the role of trees in the religious notions of the Celtic people of Pannonia. The Celts considered oak, beech, elm and other types of trees sacred and thus might have worshipped the trees of the dense forests of Slavonia in the 4th century BC, when they settled in the forests of present northern Croatia. Anica Bilić held an exposé on the Slavonian woodland as a topic in the opuses of a number of Slavonian writers, for instance, Josip Kozarac and Matija Antun Relković, and described their views of the Slavonian forest areas. Jasminka Najcer Sabljak held a speech on the theme of Slavonian forests in the works of painters Hugo Conrad von Hötzendorf and his student Adolf Waldinger. Najcer Sabljak demonstrated that the forests of Slavonia were a frequent motive in their works and had a strong influence on their creativity. Last but not least, Dinko Župan talked about the education of Slavonian foresters in the Imperial Academy of Forestry at Mariabrunn, Austria, from 1813 until 1867, demonstrated the importance of their education at that institution and described the activities of two most known Slavonian students of the mentioned academy in Slavonian forests.

The discussions between the panels, as well as the final discussion at the end of the second day of the conference, focused on numerous interesting questions. For instance, the scholars

who were present during the sessions tried to answer the question of how severely have the forests of Slavonia been deforested during the 19th century, when the size of Slavonian woodlands decreased from approximately 70% to about 35%. There was no consensus on this question due to lack of information on the size of forests before the beginning of the deforestation, as well as the absence of uniformed measures of the size of forest areas. Another interesting question posed during the discussion concerned the damage done to the forest fund of Slavonia and the worth of the wood gathered from the forests through tree felling, especially from oak forests. Here, too, there was no consensus among the scholars, mainly because of the discrepancy between the views of the forestry experts, who considered the worth of the felled trees not so significant when compared to the profit made through cultivation of crops during a longer period of time, and the historians and other scholars, who believed the worth of oak forests too precious to have been exploited as recklessly as they were by the owners of the biggest estates of 19th century Slavonia.

After the final discussion followed a presentation of the research project „From virgin forests to arable land: the history of anthropization of forests in Slavonia from the Middle Ages to the beginning of the 20th century“, within which the conference was organized, and which is financed by the Croatian Science Foundation. This project will last for four years, i.e. from June 2015 until June 2019, and will include an interdisciplinary research of forests of Slavonia. The conference was closed with the opening of an exhibition called „In the traces of the Guttman railroads – the history of the Slavonian-Podravian railway“, which was held in the City Library of Slavonski Brod. The organizers acknowledged that they plan to publish a book of proceedings in the near future. All in all, this conference represents a valuable addition to the research of forests of Slavonia and is a clear indication that the Branch for the History of Slavonia, Syrmia and Baranya in Slavonski Brod as part of the Croatian Institute of History is becoming the leading center for research in environmental history in Southeastern Europe.

Anđelko Vlašić

In memoriam

Petar Selem (1936-2015)

Petar Selem, povjesničar, povjesničar umjetnosti, arheolog, egiptolog, kazališni redatelj, književnik, prevoditelj i političar, napustio nas je zauvijek 15. lipnja 2015. Za sobom je ostavio golem i raznovrstan opus, proizašao iz neumornog rada i entuzijazma koji nije nestao do posljednjeg trenutka.

Rođen je 23. svibnja 1936. u Splitu. Ondje je 1953. maturirao na Klasičnoj gimnaziji te potom upisao studij povijesti, povijesti umjetnosti i arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1957. upisao je studij egiptologije, umjetnosti i civilizacije antičkog Bliskog istoka na *Faculté des lettres* u Strasbourgu, a 1962. studij na Akademiji za kazališnu umjetnost Sveučilišta u Zagrebu, odio režije. Od 1965. bio je asistent na Katedri za opću povijest starog vijeka Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1970. doktorirao je, 1971. postao docentom, od 1979. izvanrednim, od 1983. redovnim, a od 1999. redovnim profesorom u trajnom zvanju na istoj Katedri. Ondje je izvodio nastavu i nakon umirovljenja (2006), kao vanjski suradnik. Predavao je i na Katedri za povijest umjetnosti starog vijeka Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, zatim na Akademiji likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Akademiji likovnih umjetnosti Sveučilišta u Osijeku, na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, na Akademiji likovnih umjetnosti istog Sveučilišta te na Međunarodnom sveučilištu u Dubrovniku, gdje je 2011. stekao titulu *professor emeritus*.

Impresivna kazališna karijera najviše je obilježila njegov život: od 1967. do 2014. režirao je ukupno stodeset opera i drama u domaćim i inozemnim kazalištima, stekavši tako međunarodni ugled. Valja istaknuti, među ostalim, nekoliko njegovih kazališnih dužnosti i angažmana: godine 1975. izabran je za potpredsjednika, a 1977, 1979. i 1981. za predsjednika Međunarodne udruge kazališnih kritičara i teatrologa (AICT). Godine 1981. postao je direktor *Annuario internacional del Teatro* u Ciudad Mexico i tu dužnost obavljao do 1983. Od 1981. do 1989. bio je dopredsjednik Izvršnog vijeća projekta „World Encyclopedia of Contemporary Theatre“ sa sjedištem u Torontu, a godine 1983. postao je član direkcijaskog kolegija u *Odeon – Théâtre de l'Europe* u Parizu, sve do 1989. Petar Selem bio je i politički aktivan: godine 2003. izabran je za zastupnika u Hrvatskom saboru i potom za predsjednika Odbora za obrazovanje, znanost i kulturu, a od 2007. do 2011. odradio je i drugi mandat u istoj funkciji. K tomu, u mladosti uspješan vaterpolist, do kraja nije izgubio interes za omiljeni sport: od 2009. bio je predsjednik vaterpolskog kluba „Medveščak“.

Pisao je znanstvene radove, putopise, eseje, kazališne i likovne kritike, prevodio drame. Njegov je bogati i raznovrstan opus dijelom obuhvaćen u brojnim monografijama, među kojima valja istaknuti *Novi zvuk* (1972), *Kutija od vremena* (1978), *Otvoreno kazalište* (1979), *Glubi prostor* (1982), *Množenje mjesta* (1983), *Različito kazalište* (1985), *Doba režije* (2002), *Arielov pogled* (2004). U izdanju Matice hrvatske izašlo je pet svezaka njegovih izabranih djela (*Lica bogova, Putopisi putokazi, Dodir Talije, Šum zastora, Razum i zanos*, 2008), a u izdanju Školske knjige

monografija *Petar Selem. Operne i glazbeno-scenske režije, dramske režije, teatralika, esejistički i znanstveni rad, autobiografske natuknice* (Jagoda Martinčević, Boris B. Hrovat i Jelena Lužina, 2011). Za svoj je rad primio brojne nagrade, među kojima valja istaknuti odlikovanje Reda Danice hrvatske s likom Marka Marulića 1996, nagradu Hrvatskoga glumišta za cjelokupno umjetničko djelo 2005. te odlikovanje Republike Francuske redom „Officier des arts et des lettres“ 2007.

Dugogodišnji pedagoški rad te izniman znanstveni doprinos Petra Selema ovdje valja posebno istaknuti. Predavao je na nekoliko sveučilišta, filozofskim fakultetima i akademijama dramske umjetnosti, od 60-ih godina prošloga stoljeća pa sve do kraja života. Studenti su ga rado slušali. Nadahnuto bi govorio o povijesti staroga vijeka, umjetnosti starog Istoka te o povijesti drame, prenoseći znanja nakupljena tijekom dugogodišnjih istraživanja. Okom esteta i erudita detaljno je analizirao, a onda interpretirao likovne spomenike izazivajući kod slušatelja nezaoboravan vizualni doživljaj. Velika im je književna djela također zorno prikazivao originalnim pristupom i interpretacijama. Mnoge je vlastitim radom i entuzijazmom ohrabrio da nastave njegovim stopama.

Tijekom studija egiptologije u Strasbourgu mentor mu je, a kasnije i prijatelj bio Jean Lec-lant, jedan od najvećih stručnjaka za egipatske kultove u grčko-rimskom svijetu. Uz njegovu je potporu i poticaj Petar Selem krenuo proučavati ne samo egipatske, nego i druge orijentalne kultove u rimskome svijetu. Izida i Serapis, Mitra, Kibela i Atis, Dolihen, Sabazije samo su neki od bogova čiji je trag pratio od Egipta, Sirije i Male Azije do hrvatskoga povijesnog prostora.

Nekoliko je dragocjenih monografija proizašlo iz njegovih istraživanja. Prva je *Les religions Orientales dans la Pannonie Romaine* koja je izašla 1980. u kulturnoj biblioteci *EPRO (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain)* izdavača Brill iz Leidena. Taj je korpus, po kojem je profesor Selem u svijetu poznat, i danas nezaobilazan svima koji proučavaju orijentalne religije u Panoniji i, općenito, Rimskome Carstvu. Knjiga *Izidin trag* (Književni krug, Split 1997) sadržava iscrpan katalog i studiju o svim spomenicima egipatske kulture nađenim na hrvatskome povijesnom prostoru. Za nju je 1997. dobio Nagradu Grada Zagreba. U novije vrijeme Petar Selem je u okviru projekata „Protohistorija i antika hrvatskoga povijesnog prostora“ te „Mythos – cultus – imagines deorum“ objavio tri sveska zbornika *Signa et litterae*, u kojima su radovi različitih znanstvenika koji se bave antičkim religijama. Još su dva posebna izdanja istoga niza – dvojezični korpusi orijentalnih kultova na hrvatskome povijesnom prostoru (s Ingom Vilogorac Brčić) – *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani (ROMIS)* te *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Croatici (ROMIC)*, FF Press, Zagreb 2012 i 2015): u njima je Petar Selem napisao cjeline posvećene spomenicima egipatskih te Mitrinoga kulta. Valja istaknuti i knjigu *Helena u Egiptu* (ArTresor, Zagreb 2005): ondje je, pak, spojio povijesna, egiptološka, književna i kazališna znanja te promišljanja u esejima kojima je najbolje posvjedočio širine svojih obzora. K tomu, značajan je broj pojedinačnih znanstvenih radova, objavljenih u inozemnim i domaćim zbornicima i časopisima, u kojima su do danas nadmašene njegove analize i interpretacije spomenika orijentalnih, posebno egipatskih kultova. U spomenutoj monografiji *Lica bogova*, prvome svesku *Izabranih djela* Petra Selema (Matica hrvatska, Zagreb 2008), okupljeni su i dijelom redigirani njegovi najznačajniji znanstveni radovi.

Stavivši točku na posljednji redak trećeg i zadnjeg dijela rukopisa korpusa orijentalnih kultova u Hrvatskoj (*ROMIC II*), koji će uskoro biti tiskan, profesor Selem mirno je zaspao zaokruživši tako svoj znanstveni put.

Inga Vilogorac Brčić

Dušan Bilandžić (1924-2015), hrvatski Mikojan

Kada je u palači Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, čiji je redoviti član bio od 1991., dr. Dušan Bilandžić predstavljao svoje najopsežnije djelo, *Hrvatsku modernu povijest* (Golden marketing, 1999), uzviknuo je kako je on „hrvatski Mikojan“. „Nisam bio žrtva ni onog, ali ni ovog režima“, rekao je Bilandžić, jednom od onih rečenica koje su smjerale na efekt, uvijek izgovarane glasnije no što je to bilo potrebno. Dušan Bilandžić na sebe je znao skrenuti pozornost. Mada se početkom devedesetih odrekao onoga što je do tada napisao, njegovi najvažniji radovi i nakon prestanka razdoblja koje je često nazivao „Periklovim“ u usporedbi s onim što je slijedilo, bila su zapravo modifikacije jednog, temeljnog teksta o povijesti Jugoslavije, koji je neprestano dopisivao. Dušan Bilandžić je sistem poznavao iznutra, mnoge od aktera socijalističke Jugoslavije znao je osobno, mnoštvo toga saznavao je u druženju s onima koji su znali još više i to je zapisivao u dnevnik. Za knjigu *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945-2005.* dobio je nagradu *Jutarnjeg lista* za najbolje publicističko djelo godine 2007. Ti su dnevnički zapisi pokazali kako je on vidio vlastiti hod po ivici, koja ga je, smatrao je, dijelila od disidentstva, ali i kako su ozbiljni bili problemi države koju je gradio i proučavao.

Po načinu na koji je govorio, pripovijedao, pisao, šalio se, ponavljao ono što je bilo zanimljivo, neobično, Bilandžić je ostao pravi Dalmatinac iz Zagore. Rođen je u Maljkovu ispod Svilaje, u Sinjskoj krajini 1924., u „selu koje civilizacija nije dodirnula“, kako je sam govorio. U Maljkovu je završio četiri razreda osnovne, a onda krenuo u Franjevačku klasičnu gimnaziju u Sinju. Obitelj se u Feričance blizu Našica preselila 1938, pa je gimnazijsko školovanje Bilandžić nastavio u Osijeku. Od tada dalje, Dušan Bilandžić je bio Slavonac. U Slavoniji je postao i partizan, komesar 21. bataljuna 21. brigade, jedan od vodećih skojevaca u osječkom kraju. „Mi na Papuku, a u Požegi električari“, rekao je jednom kada smo se vozili prema Zapadnoj Slavoniji, prisjećajući se ratnih vremena. Iz Drugog svjetskog rata izašao je kao vojnik, viši oficir, materijal za najvažnije vojne funkcije.

Neobično pametan i ambiciozan, sam je bio pokazatelj nagle modernizacije države. Početkom 2014. ispričao je kako je majci jednom rekao da kupi novine. „Sine, pa kupio si jedne prošle godine, još su tu“, rekla je nepismena starica mladiću koji će iz takve sredine do smrti 4. ožujka 2015. postati i visoki časnik, visoki političar, akademik, profesor, javna ličnost. Supruga Branka govorila je kako joj odmah po vjenčanju, neposredno poslije rata, nije dao nositi rukavice. Bio je to „buržoaski dodatak“, smijao se kasnije Bilandžić, ilustrirajući duboku vjeru u marksizam. Kasnije je opet znao reći kako su komunisti poput rotkvice, tek crveni izvana. Nije se libio priznati da je nekada mislio jedno, a onda mijenjao stavove. Vidljivo je to i u različitim knjigama, pa i *Hrvatskoj modernoj povijesti* gdje je historiografsko-politološki narativ ponegdje pojačavan vlastitim zapisima, sjećanjima, komentarima. „Siječnja 1945. bio sam u Pečuhu predstavnik JA i gledao punjenje vlakovima biciklima, radioaparata i namještajem koji su se transportirali u SSSR i intimno sam odobravao taj čin imajući na umu goleme ratne žrtve SSSR-a“ (*Hrvatska moderna povijest*, 208).

Mladi oficir Jugoslavenske narodne armije prešao je 1949, zbog strastvenog branjenja Tita u sukobu sa Staljinom, u ideološko-propagandni sektor JNA, a potom je počeo predavati vojnu povijest u Oficirskoj školi. U JNA je Bilandžić proveo petnaest godina; u Prvoj upravi Generalštaba bio je u sobi do Veljka Kadrijevića i Franje Tuđmana. Ta je činjenica bezbroj puta ponovljena u javnosti, postala je jedna od udarnih, „otvarajućih“ rečenica kojima je zadobivao pozornost i jasno se pozicionirao u odnosima u društvu. Završio je, gotovo skrivajući se, Pravni fakultet u Beogradu, pa napustio vojnu službu. Prvi posao u civilstvu dobio je u Savezu sindikata Jugoslavije. Obilazio je poduzeća, promatrao probleme samoupravljača u praksi, a onda ih pokušao poopćiti, objasniti. Takav ulazak u problema rada, samoupravljanja i privrede, vodio ga je prema doktoratu iz ekonomije, koji je obranio na zagrebačkom sveučilištu 1965. godine.

U Hrvatsku se Dušan Bilandžić iz Beograda vratio 1967, kada je postao direktor Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, odmah nakon smjene Franje Tuđmana, s kojim se desetak godina intenzivno družio. Kada bi iz Beograda u tim godinama dolazio u Zagreb, spavao bi kod Franje, bila je česta rečenica kojom je ilustrirao bliskost s Tuđmanom, kako bi mogao efikasnije izgovoriti kritiku. Od ljeta 1969. na čelu je saveznog Centra za društvena istraživanja. U Hrvatskoj je saborski zastupnik i, do početka osamdesetih, član CK SKH. Bio je član slavnog Izvršnog komiteta CK SKH od 1968., onog u kojem je bio zajedno sa Savkom Dabčević Kučar, Mikom Tripalom, Josipom Vrhovcem, Milkom Planinc, Jurom Bilićem, Emom Derossi itd. Godine 1971. ostaje na pobjedničkoj, strani Vladimira Bakarića. O svojim razmišljanjima nakon Hrvatskog proljeća pisao je u *Povijesti izbliza* (str.122-123): „Dvadesetak dana nakon Karadžorđeva, u svojstvu člana CK SKH zatražio sam da mi Općinski komitet organizira javnu tribinu na temu smjene Mikine i Savkine ekipe. (...) Moja osnovna teza bila je: „Mi nismo smijevali Miku i Savku zato da otvorimo vrata unitaristima, da poništimo ustavnu reformu federacije i sl. Dapače, mi ćemo još odlučnije braniti suverenost republika. (...) Borio sam se protiv hrvatskih nacionalista u NOB-u i u ovoj današnjoj fazi: Ako se ova borba bude vodila s unitarističkih pozicija, nastat će novi nacionalistički pokret, a u tom slučaju ja ću biti u njihovim prvim redovima, a ne protiv njih.“

Dekan Fakulteta političkih znanosti bio je od 1974. do 1979. Trebao je provoditi partijsku liniju, ali je fakultet unatoč svemu sačuvao od težih lomova. Dr. Dragan Lalović i dr. Mirjana Kasapović bili su njegovi neposredni suradnici na tom fakultetu. Kao predavač, Bilandžić je bio lepršav, manje znanstvenik, a više onaj koji je volio „odavati tajne“ o tome što je rekao Tito ili Kardelj, s kojim je blisko surađivao u Centru za društvena istraživanja u Beogradu, ili što se trenutno pričalo u krugovima političke elite. Takav pristup nekima je bio zabavan. Drugi to nisu voljeli, pa su se protiv Bilandžića na Politologiji pisale i studentske peticije. Odlično je poznao povijest Saveza komunista Hrvatske i Jugoslavije, a na pregledu povijesti Partije je i surađivao. Bio je kritičan, no uvijek samo do točke koja sustav nije okretala posve naopako. U vrijeme kada su sinteze o suvremenoj povijesti bile rijetke, on je pisao o onom što drugi nisu i to svježije i zanimljivo. Tada je najviše i prevođen, uključujući i kineski (*Historiju SFRJ – glavne procese 1918-1985*, objavilo je Narodno sveučilište u Tianjinu u NR Kini).

Malo prije demokratskih promjena 1989. studentima je rekao da će vrijeme u koje ulazimo biti usporedivo s puštanjem životinja iz zoološkog vrta u Maksimiru na slobodu. Trećina životinja stradat će već u Maksimirske cesti; trećina će se vratiti u kaveze, a tek trećina će se snaći i prosperirati. Problemi Jugoslavije, nesloga političkog vodstva, međunacionalne trzavice, bile su trajna Bilandžićeva opsesija. Međunacionalne probleme pratio je od rana, pisao je kako je 1949. doživio da mu prodavačica u Sloveniji kaže: „Nema za Vas robe, idite u Vašu Srbiju“ (*Hrvatska moderna povijest*, 283), objašnjavao je kako su trzavice bile vidljive i u državnim vrhovima SFRJ.

Nakon prvih demokratskih izbora u SR Hrvatskoj, izabran je za potpredsjednika Republike kao član Socijaldemokratske partije Hrvatske. Potom je Hrvatsku sredinom devedesetih zastupao u Uredu u Beogradu, onome što je prethodilo veleposlanstvu. Dugogodišnje prijateljstvo i vezu s Franjom Tuđmanom prekinuo je nakon što je izjavio da u „vladajućim strukturama Hrvatske ima više kriminalaca i beskičmenjaka“ nego ikada prije u povijesti. Tuđman ga je tada nazvao slugom svih režima i čudovištem.

Kao i ranije u životu, kada ga je politika odbacila, okrenuo se pisanju. Bilo je tako početkom osamdesetih jer je sporio postojanje Jugoslavena, jer se družio sa smijenjenim političarima iz Hrvatskog proljeća i liberalima u Srbiji, pa i krajem devedesetih. Upravo je želja i hrabrost da govori jedna od najvažnijih zasluga Dušana Bilandžića u teškom desetljeću kada je prijetila opasnost da se posve izbríše sve ono što je činio veći dio života. Njegov javni angažman, spremnost da devedesetih govori u javnosti, nastupa na TV-u, bila je još značajnija od knjiga koje je pisao, pa i partijskih dokumenata koje je pronalazio ili davao u javnost prije arhivskih rokova. Bilandžić je osim dvanaest knjiga objavio i više stotina eseja, članaka, intervjua.

U kasnijim godinama Duško Bilandžić bio je nerazdvojan od supruge Branke; još više nakon što se razboljela. Ona je duhovito, ponekad sjetno, znala uzdahnuti: „Ah, koliko sam ja puta tu priču čula“, kada je Bilandžić, posebno u novom društvu, hvatao zamah i počeo prepričavati neke od zgoda iz političkog života. Svima koji ga nisu slušali često, bilo je to silno uzbudljivo, a on je uživao kada je mogao izgovoriti rečenice za koje je znao da će šokirati. „Kakvi su odnosi s klerom?“, zapitao je 2002. gradonačelnika Požege Zdravka Ronka. Ili: „Ja u komisiji za podjelu Bosne. Tu ja, tu Smilja Avramov, zmija nad zmijama...“, započeo bi rečenicu, koja se tobože bavila nečim sasvim drugim, a ne Bosnom i Hercegovinom. U vrijeme kada se tvrdilo da su političke namjere hrvatskog državnog vrha u Bosni bile samo humanitarne, Bilandžić je dokazivao koliko je hrabar, jer je govorio ono što nije bilo popularno, ali je uvijek pokazivao vlastitu blizinu vrhovima vlasti i ostajao daleko od domašaja bilo kakve represije.

Dušan Bilandžić nazvao me je jednoga jutra 2001. telefonom u tajništvo Odsjeka za povijest, nakon što sam u *Vjesniku* objavio prikaz njegove knjige *Propast Jugoslavije i stvaranje moderne Hrvatske*. Rekao je da prihvaća sve primjedbe, ali i da ima osjećaj da je dobio nasljednika. Godile su mi njegove riječi, baš kao i druženja u Gradskoj kavani, na konferencijama, u Beogradu, gdje smo jednom satima bili u društvu Latinke Perović, a onda konačno u domu za stare na Iblerovom trgu. Tamo bih povremeno došao običi profesora Bilandžića, ali se u prostorijama doma nikada nismo zadržavali, već smo odlazili u jedan od kafića obližnjeg trgovačkog centra, u podrum, gdje se moglo pušiti. Teme su se uglavnom ponavljale, ali su bile i dalje govorene na sličan, karakterističan, dinamičan, način.

Zbog mnogo se stvari nije uzbudio. Kada ga je na skupu trideset godina nakon 1971. u „Školskoj knjizi“ – u vrijeme dok su povijesne skupove o važnim događajima još uvijek zajednički organizirale različite ustanove - student šezdesetosmaš pitao zašto ga je tada u prostorijama Studentskog centra uhvatio za rever i rekao: „Slušaj ti, može se izgubit i pravo na studij“, Bilandžić je, ne sjećajući se očito ničega, jedva zainteresirano uzdahnuo: „Ah, činio sam ja i puno gore stvari“. Činio je i puno toga dobrog. Bio je zanimljiv, otvoren i hrabar, prepun suprotnosti, ali i osoba koja je bila ne samo personifikacija jednog razdoblja, već i primjer kako se unatoč svim meandrima ipak može zadržati ispravna srž i karakter. Bilandžić je bio jedan od prvih povjesničara socijalističke Jugoslavije i po tome će trajno ostati prisutan u historiografskim radovima i antologijama. Zaslužan je i zato što su povijest i spoznaje o republikanskoj Jugoslaviji ostali u hrvatskoj javnosti u vrijeme kada su mnogi željeli da se posve izbríše.

Tvrtko Jakovina

Sarah A. Kent (1955-2015)

Američka povjesničarka Sarah (Sally) Anne Kent, professor emeritus na Sveučilištu Wisconsin-Stevens Point – specijalistica za hrvatsku povijest 19. stoljeća – umrla je 3. veljače 2015. u 59. godini života u Stevens Pointu u Sjedinjenim Američkim Državama. S. Kent diplomirala je 1977. na Sveučilištu u Indiani, gdje je 1988. godine i doktorirala radom o odvjetnicima u Zagrebu krajem 19. stoljeća (*Attorneys in Zagreb, Croatia, 1884–1894*). Dijelovi doktorskog rada objavljeni su upravo u ovom časopisu u iznimno zanimljivom članku „Hrvatski odvjetnici i politika profesije: Dilema profesionalizacije 1884-1894“ (*Historijski zbornik*, god. XLIII, Zagreb 1990, str. 249-269). Kod hrvatskih odvjetnika apostrofirana se „dilema profesionalizacije osamdesetih i devedesetih godina“ 19. stoljeća očituje u pitanju „dolazi li profesija prije politike ili politika prije profesije?“ (str. 250), s obzirom na tadašnja turbulentna politička i stranačka previranja za vrijeme režima Khuen-Héderváryja.

Sarah A. Kent predavala je od 1988. do 2014. godine na Sveučilištu Wisconsin-Stevens Point, na kojem je obavljala niz funkcija. Kao nastavnica držala je kolegije o europskoj povijesti, ruskoj i sovjetskoj povijesti, Holokaustu, Jugoslaviji itd. Dolazila je na česte istraživačke boravke u Zagreb, u kontinuitetu od 1980-ih, preko 1990-ih do 2000-ih godina. Pritom je ostvarivala intenzivne kontakte i suradnju s hrvatskim povjesničarima i povjesničarkama, o čemu je u svom nekrologu svjedočio primjerice Josip Mihaljević (In memoriam, „Sarah Kent“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 47, br. 1, Zagreb 2015, str. 196-197). U 1990-im godinama S. Kent uključena je u uredništva časopisa *Otium: časopisa za povijest svakodnevice* i *Časopisa za suvremenu povijest*. Na političkom planu bila je, pored ostalog, angažirana 1997. godine u Misiji OESS-a u Bosni i Hercegovini, živeći godinu dana u Sarajevu. U tom je razdoblju objavila i zapažen članak „Writing the Yugoslav Wars: English-Language Books on Bosnia (1992-1996) and the Challenges of Analyzing Contemporary History“ (*American Historical Review*, god. 102, br. 4, 1997, str. 1085-1114). Također je od 2003. do 2004. godine u službi Državnog tajništva SAD-a sudjelovala u pripremi ambasadora za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

Kao stručni suradnik Sarah Kent je napisala nekoliko natuknica koje se odnose na hrvatsku povijest za „Enciklopediju moderne istočne Europe“ (*The Encyclopedia of Modern East Europe: 1815-1989*, Garland Press, 2000). Objavila je i druge priloge na engleskom jeziku u inozemnim publikacijama o hrvatskoj povijesti u dugom 19. stoljeću. Primjerice u zborniku *Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (Emily Gunzburger Makaš i Tanja Damjanović Conley ur., Routledge, 2010) S. Kent je autorica vrijednog sinteznog teksta o razvoju grada Zagreba od druge polovice 19. stoljeća do međuratnog razdoblja („Zagreb“, str. 208-222).

Iako se u svom nastavnom i znanstvenom radu bavila nizom tema iz moderne i suvremene europske povijesti, upravo je dakle hrvatska povijest druge polovice 19. stoljeća u kontekstu Austro-Ugarske Monarhije bila područje njezine specijalizacije. O tome napose svjedoči njezin

dugogodišnji rad na knjizi „Franz Josef in Zagreb: Croatian Politics, Society, and Culture at the End of the Nineteenth Century“ (Franjo Josip I. u Zagrebu: hrvatska politika, društvo i kultura krajem 19. stoljeća), koju nažalost nije bila u prilici dovršiti. Ipak, dio je istraživanja objavila u članku naslovljenom „State Ritual and Ritual Parody: Croatian Student Protest and the Limits of Loyalty at the End of the Nineteenth Century“ (Državni ritual i parodija rituala: prosvjed hrvatskih studenata i ograničenja lojalnosti pred kraj 19. stoljeća, u: *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, Laurence Cole i Daniel Unowsky ur., Berghahn Books 2007, str. 162-177).

Usprkos nemogućnosti dovršenja spomenute knjige te dugoj bolesti i preranoj smrti, povjesničarka Sarah Kent dospjela je učiniti mnogo – i profesionalno i ljudski – te ostaviti vrijedan trag, kako u hrvatskoj historiografiji i među hrvatskim povjesničarima i povjesničarkama, tako i u američkoj historiografiji Srednje i Istočne Europe.

Uredništvo